

कार्तिका नामांकन
सम्पदर्शन-समीक्षणम्

वाराणसीपत्र्युपाध्ये (डी. लिट.) वैज्ञानिकरणार्थ
प्रस्तुतोऽयं निष्क्रियः ।

प्रियोऽपादः

गवेषकः

डॉ. रामचंद्री वाराणसी

डॉ. प्रश्नाराध्या उपाध्यायः

सांख्यार्थी चाक्षराज्य

सांख्यार्थी (तन्त्राणामनिपातः

सांख्यार्थीगताणामनिपातः

सापूर्णनिपात-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

सापूर्णनिपात-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

वाराणसी

वाराणसी

सापूर्णनिपात-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

वाराणसी

सापूर्णनिपात-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

सापूर्णनिपात-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

४०५

कालिकामत्तुम् । कम्बवैनिसामीकाणम् ।
वाचस्पत्यपाधये । डी. लिट. । पञ्जीकरणार्थ
प्रस्तुतोऽव निष्पन्धः ।

निर्देशकः

गवेषकः

« प्रो. रामजी मालवीयः ॥
आचार्योऽध्यक्षश्च
सांख्ययोगतन्त्रागमविभागः
सम्पूर्णनिन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
वाराणसी ॥

५५८८१५८८१४८१८
« डॉ. प्रभुनारायण उपाध्यायः
सांख्ययोगतन्त्रागमविभागः
सम्पूर्णनिन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
वाराणसी ॥

सम्पूर्णनिन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
वाराणसी

मास्वत्-२०५२

मन्-१९९५ ईस्वीयः

100

४७

विषय : कालिकास्त्रै क्रमवर्णनसमीक्षणम्

प्रथमोऽध्यायः क्रमवर्णनशब्दार्थविवेचनम् ।

- (१) वर्णनशब्दार्थविवेचनम् ।
- (२) क्रमशब्दार्थविवेचनम् ।
- (३) उभयोः सम्बन्धविवेचनम् ।
- (४) वर्णनस्तैतिह्यम् ।
- (५) वर्णनविकासक्रमः ।
- (६) वर्णस्य प्रयोजनम् ।
- (७) शास्त्रान्तराप्रेक्षयादवर्णनशास्त्रवैशिष्ट्यम् ।

द्वितीयोऽध्यायः क्रमवर्णनस्यैनिह्यम् ।

- (१) क्रमवर्णनाविर्भावस्य कालनिर्धारणम् ।
- (२) क्रमवर्णनोबद्धोधकं कृतीनाम् संक्षिप्त परिचयः ।
- (३) एतिह्यशब्दार्थविवेचनम् ।
- (४) एतिह्यस्य आवश्यकत्वपरीक्षणम् ।

तृतीयोऽध्यायः क्रमवर्णनप्रवर्तकार्यार्थाणाम् परिचयः ।

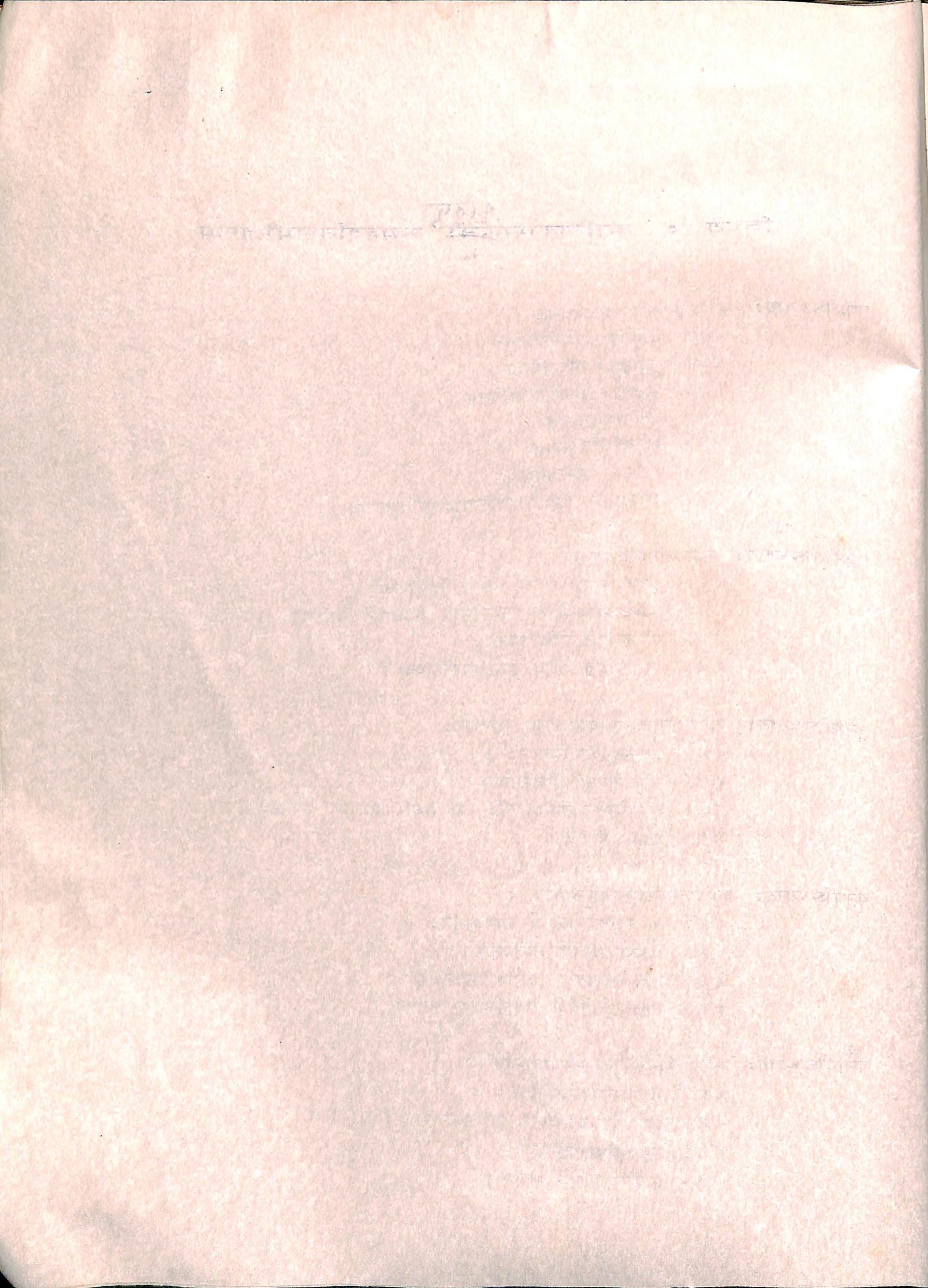
- (१) प्रवर्तकप्रवार्थविचारः ।
- (२) आर्यशब्दार्थनिरूपणम् ।
- (३) क्रमवर्णनप्रवर्तकार्यार्थाः के तेषां नामानि कृतित्वं व्यक्तित्वं च ।

चतुर्थोऽध्यायः क्रमवर्णनस्यगहन्त्वान्वेषणम् ।

- (१) मन्त्रेषणशब्दार्थं परिष्कृतिः ।
- (२) गहन्त्वप्रवार्थविवेचनम् ।
- (३) गहन्त्वार्थायकप्रमाणोपस्थापनम् ।
- (४) गहन्त्वानिवेषणे प्रवृत्तिकारनिरूपणम् ।

अ- पञ्चमोऽध्यायः क्रमवर्णनस्य विकासक्रमान्वेषणम् ।

- (१) विकासप्रवार्थपरिचयः ।
- (२) विकासक्रमान्वेषणे प्रवृत्तिकारण विचारः ।
- (३) क्रमान्वेषणगहन्त्वम् ।
- (४) क्रमान्वेषणकारणानि ।

षष्ठोऽध्यायः क्रमवर्णनस्य आद्यप्रवर्तकार्थस्य परिचयस्तदीयं
कृतित्वव्यक्तितत्वं च—
(१) प्रवर्तकशब्दार्थविचारः ।
(२) कृतिशब्दार्थपदालीचनम् ।
(३) व्यक्तितत्वपदार्थान्वेषणम् ।
(४) क्रमदर्शने प्रवर्तकस्य प्रवृत्तिकारणम् ।
(५) तदीयकृत्यपेक्षया क्रमवर्णनप्रवृत्तिवैशिष्ट्यम् ।

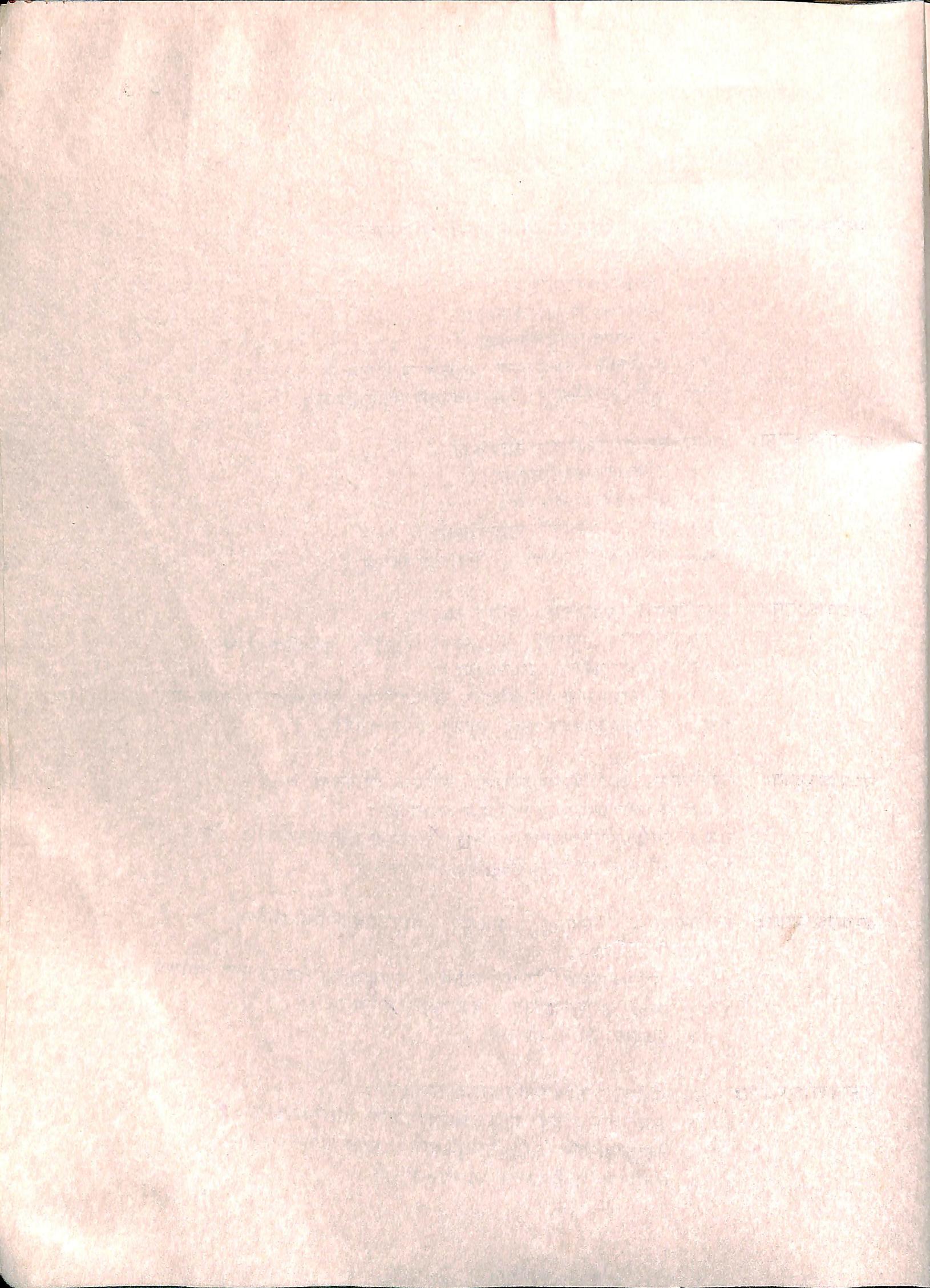
सप्तमोऽध्यायः क्रमवर्णनप्रतिपादकर्णान्वानपरिचयः
(१) प्रतिपादकपदार्थविचारः ।
(२) गन्यशब्दार्थान्वेषणम् ।
(३) परिचयशब्दार्थपदालीचनम् ।
(४) प्रतिपादकगन्यानाम् वैशिष्ट्यान्वेषणम् ।

अष्टमोऽध्यायः क्रमवर्णनस्य कालिकास कृतिषु प्रभावः
(१) कालिकास्य क्रमः का तासां नामाणि शुद्धानिष्ठारच ।
(२) प्रभावपदार्थपदालीचनम् ।
(३) कालिकासस्य कृत्यपेक्षया क्रमवर्णनस्य वैशिष्ट्यप्रतिपादनम् ।
(४) अन्यकृत्यपेक्षया उत्त प्रवृत्तौ कारणनिर्वेशः ।

नवमोऽध्यायः वार्णनिकस्य कालिकासस्यैतिह्यम् कृतित्वं व्यक्तितत्वं च—
(१) कालिकासस्य वार्णनिकत्वे प्रमाणम् ।
(२) तदैष्यकृतित्वव्यक्तितत्वान्वेषणेतरकस्यप्रवृत्तिकारणम् ।
(३) कृतित्वं व्यक्तितत्वान्वेषणेन को लाभः ।

दशमोऽध्यायः कालिकासस्य सर्वासु कृतिषु आहोमिस्वतकृतिपदकृतिषु
क्रमवर्णनीपलिभः
(१) कालिकासस्य कृतिषु वर्णनस्य प्रभावरचेत तत् कारणान्वेषणम् ।
(२) कवेः कालिकासस्य वर्णनप्रवृत्तेषां चत्यम् ।
(३) प्रवृत्तौ कानि बीजानि ।

एकावर्णोऽध्यायः कालिकासस्य क्रमवर्णनविषयकवैशिष्ट्यम् :
(१) कालिकासकृतिषु अन्यान्यक पिवर्णानि उत्तक्रमवर्णनमेव ।
(२) नेवव्यवर्णनानि तदिति तान्युपेक्षयकृत एतत् वैशनि प्रवृत्तिः ।
(३) सकारणं प्रवृत्तिरचेत् प्रमाणान्वेषणम् ।

कालिकास्त्रोऽध्यायः कालिकास्त्रकुतौ क्रमदर्शनस्य साफलं वैदुष्यपरीक्षणम् :

- (१) वैदुष्यपदार्थं विवेचनम् ।
- (२) तेन सह क्रमदर्शनसम्बन्धविचारः ।
- (३) कालिकास्त्रस्य सामान्यवैदुष्यं विशिष्टं वा इति परीक्षणम् ।
- (४) कालिकास्त्रस्य वैदुष्ये के हेतवः ।
- (५) कालिकासः पण्डिती विबान् ॥ वा ।

अयोवशोऽध्यायः कालिकास कृतिषु क्रमदर्शनस्य बाहुल्यं अल्पीयस्त्वं वेति परीक्षणम् ।

- कालिकास कृतिषु निक्षिप्त क्रमदर्शनस्य मावशयकत्वं समीक्षणम् :
- (१) कुत्र-कुत्र कालिकासीय कुतौ क्रमदर्शनोपस्थापनम् ।
- (२) यदि सर्वत्र कुतौ न क्रमदर्शनं तदपेक्षाकारणयपरीक्षणम् ।
- (३) यत्र कुतौ एतद् दर्शनं-कर्त्तव्यं तत्र प्रवृत्तौ हेतुपरीक्षणम् ।
- (४) क्रमदर्शनिधिन्तने कालिकासस्य प्रवृत्तौ कारणचिन्तनम् ।

चतुर्दशोऽध्यायः कालिकास कृतिषु क्रमदर्शनस्य प्रभावपरीक्षणम् :

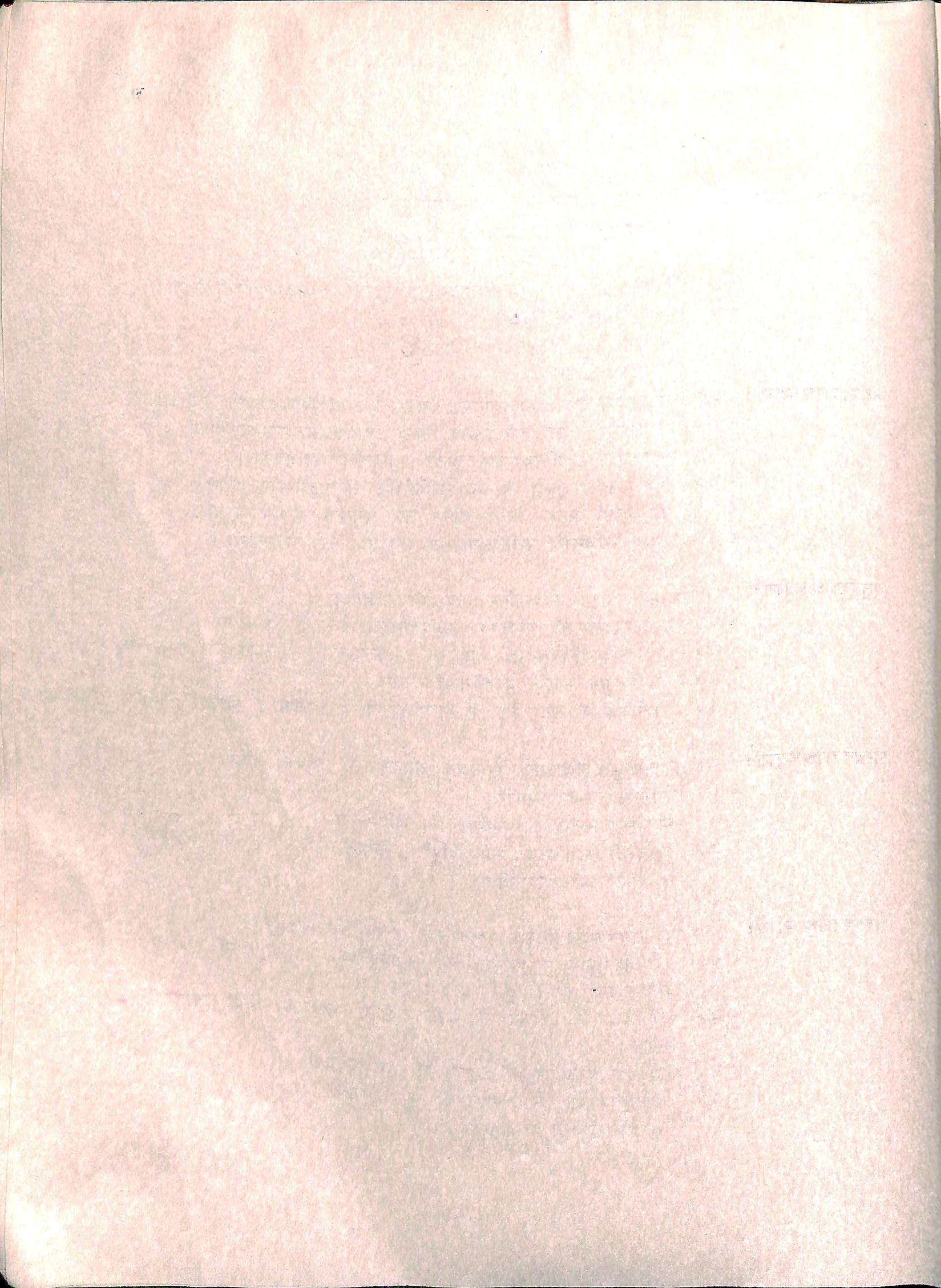
- (१) कालिकासकुतौ प्रभावः क्रमदर्शनस्य चेत् किं प्रमाणम् ।
- (२) प्रभावपदार्थविवेचनम्, प्रभावः सकारणोनिष्कारणोवेति परीक्षणम् ।
- (३) कालिकासे सहज दार्शनिकाधिन्तनम् ।
- (४) दार्शनिकत्वं नाम किं ? कालिकासे दार्शनिकत्वं संघटते नवेति परीक्षणम् ।

पञ्चदशोऽध्यायः कालिकासीहित विभिन्न सूक्ष्मिकत्वं क्रमदर्शनस्य प्रभावान्वेषणम् :

- (१) सूक्ष्मिकत्वपदार्थविचारः ।
- (२) सामान्योक्त्यपेक्षया सूक्ष्मिकतौ किं वैशिष्ट्यम् ।
- (३) सूक्ष्मिकित्वान्वितपूर्वक्रमदर्शनं तत्र केवलं सूक्ष्मिकत्वेव चेद् वैशिष्ट्यम् ? तद्हि कारणनिर्वेशः ।

षष्ठ्यदशोऽध्यायः कालिकासीय क्रमदर्शनान्तरे परिकीर्तिसमीक्षणम् :

- (१) कालिकासादन्यदर्शनिषु चेत् क्रमदर्शनम्, तद्हि तस्य प्रभावः कालिकासदर्शने इति कारणनिर्वेशः ।
- (२) नो चेत् किं क्रमदर्शनं कालिकासस्य सोपलाम् तदा तत्र हेतु-निर्वेशः ।
- (३) कवेः कालिकासस्य क्रमदर्शने कवयं प्रवृत्तिः ।
- (४) दार्शनिकस्य कालिकासस्य कवयं काव्ये प्रवृत्तिः, कविः दार्शनिकोवेति परीक्षणम् ।

सप्तवशोङ्क ध्यायः क्वचन वर्णनान्तरे प्राप्त क्रमवर्णनस्य कालिकास्त कुतिषु विवेचनम् ।
 तत् प्रभावीनवेति परीक्षणम् ।
 (१) वर्णनान्तरे शब्दार्थः कः ।
 (२) कुत्र वर्णनान्तरे क्रमवर्णनीयलिङ्घः ।
 (३) सर्वत्रवर्णनि किं क्रमवर्णनमुपलभ्यते चेत् ।
 (४) चेत् तत् प्रभाणम् ?

उपसंहारः

निर्वेशकः

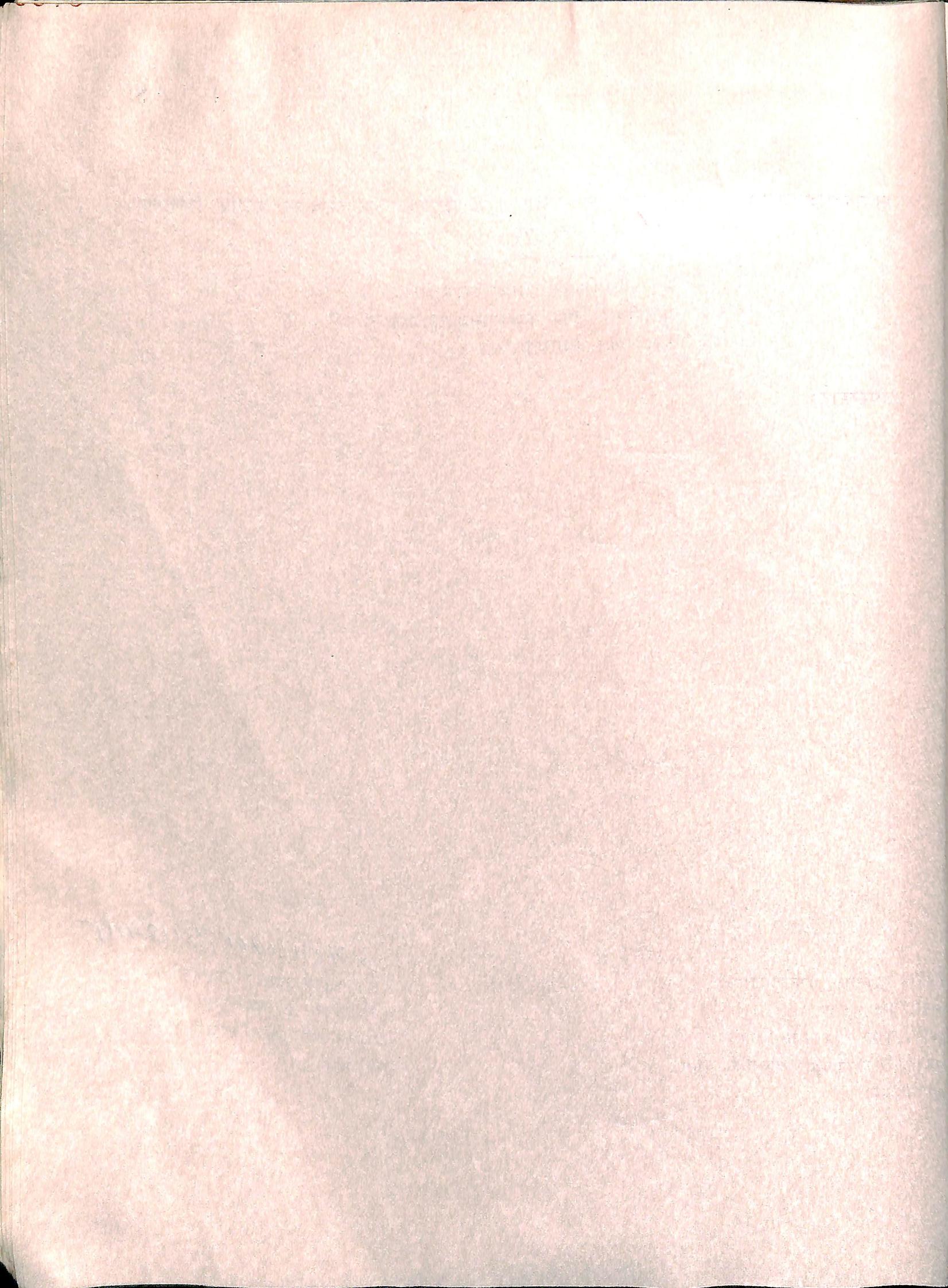
२०१९

गवेषकः

यमुनाप्रभुत्तमाप्नुय

(डॉ. प्रभुनारायण उपाध्याय)
 सांख्ययोग-तत्राप्न-विभागे
 सम्पूर्णनिन्द संस्कृतविश्वविद्यालयः
 वाराणसी ।

(प्रौ. रामजी मालवीयः)
 माचार्योङ्क ध्याक्षाश्च
 म्हांस्ययोग-तत्राप्न-विभागे
 सम्पूर्णनिन्द संस्कृतविश्वविद्यालयः
 वाराणसी ।

आगमी ज्ञानमित्युक्तं द्वयनन्ता शास्त्रकोदयः । इति स्वच्छन्दे
"वार्णवविश्वा भुवनानि यज्ञः" इति वा गैवास्त्याः कारणं विश्ववृत्तेः ॥ सा च वाक्
बीजियोनिस्वरूपा वणात्मका शिवशक्तिरूपा । तामेव वार्ण्यात्मकाम् मात्रिकाम्
शिवशक्तिस्वरूपां व्यगदात्मकां स्वात्मनि संचिन्त्यकालिकासेन ।

वार्ण्याविव स्वपूर्क्तौ वार्ण्यप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥

तयोः स्वरूपमुक्तम् । तदेव वार्ण्यात्मकं मातृकारूपं शिवशक्ति-
शक्त्यात्मकं क्रम-वर्णनस्य मुकुटमणिभूते प्रौलिके गन्ते चिकवल्यां नटनानन्दनायेन ।

मूर्वे वणात्मकाः मन्त्राः तेजशक्त्यात्मकाः प्रिये ।
शक्तिस्तु मातृका लैया सा लैया शिवरूपिणी ॥

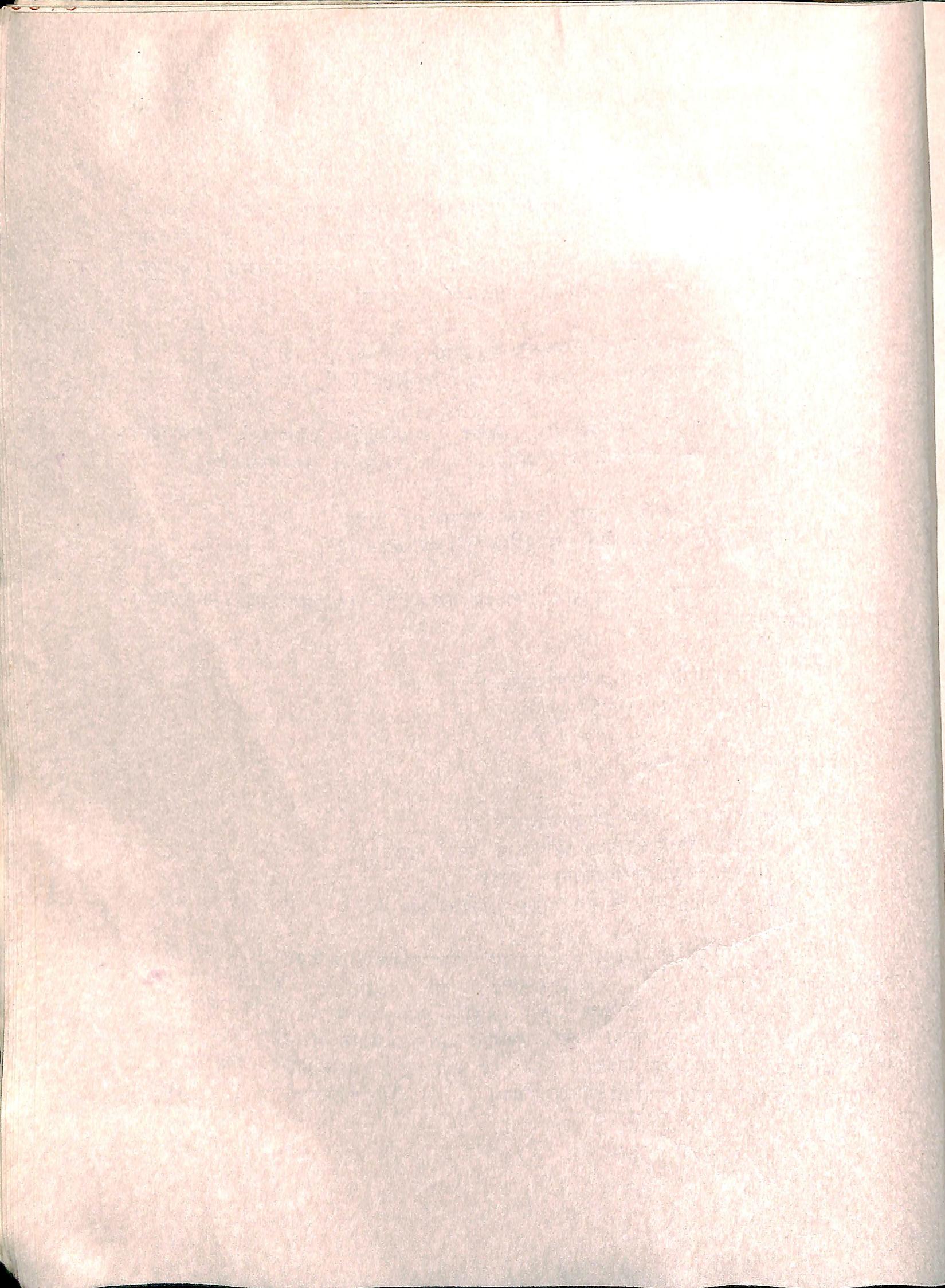
इत्युक्तं विद्वीतते । शिवशक्त्योरिक्यात् शब्दार्थोरिक्यं संगच्छते ।
वायवीयसंहितानुसारेण ।

शब्दजातमशीर्षं तु भृत्यशक्तरवल्लभा ।
अर्थस्वरूपमधिलं भृत्यर्पेन्दु शीर्षरः ॥

तामेवाऽनुसृत्य अन्यत्रापि ।

अनादिनिधनाच्छन्ताशिवात्परमकारणात् ।
इच्छाशक्तिर्विनिष्ठनन्ता ततो लानं ततः क्रिया । ।
तदुत्पन्नानिभूतानि भुवनानि चतुर्दशा ।
वाङ्मयं चैव यत् किञ्चित् तत्सर्वमातृकोद्भवम् । ।

ऐह-लौकिक-पारलौकिकोपयविधसाध्यसाधनस्वरूपनिर्णयिकं शास्त्रं
दर्शनशास्त्रं भवति । तत्र "बुशिप्रेक्षणे" इति भातोः बुशयने वस्तु-
याद्यार्थ्यमनेनेतिव्युत्पत्त्याकरणे कर्मणि वा असौ इति व्युत्पत्या दर्शनशास्त्रः
सिद्धयति । बुशयते यस्मिन् परमात्मत्वं तद्वर्णने क्रमति क्राम्यति वा यत् तत्त्वं तस्य
दर्शनं क्रमदर्शनम् । क्रम एव कालः काल एव क्रम इति लौकप्रसिद्धो व्यवहारः ।
क्रमदर्शनाधिष्ठात्रीविमर्शापरपर्यायास्वातन्त्र्यात्मका कालीशक्तिरिच । सा

कालीशक्तिः क्रमाक्रमयोग्यात् भित्तिसाधनात्मका सर्वस्थिते कुले विश्वं सुखति । यथा चिद्रगणनचन्द्रकायाम् स्तौति कालिकासः ।

मातृमेयभित्तिसाधनात्मकात्वत्वकुलोन्मिष्टति या विकल्पधौः ।
त्वत्स्वरूपमकलुक्तिते तथा कस्य वेवि विशुष्टो न सुकृतता ॥ ॥
उमक्रमक्रमविमर्शलक्षणं या क्रमाक्रमयोग्यी क्रमाक्रमम् ।
उमक्रमं शिवमवेद्यं प्रध्यगं त्वां च सत्कुलमिवं तवाननम् ॥ ॥

आत १ -

अत्र अनान् इत्यो मातृकापरपदयिण वर्णितो विद्यते । यथा आगामे - "श्रीवीरीमुखमिहोच्यते" ।

त्वन्मुखं त्रिपथनेत्रि ॥ भात्मकं शक्तिवृन्दमिहं नुर्यागमम् ॥ यद् देवागमम् ॥

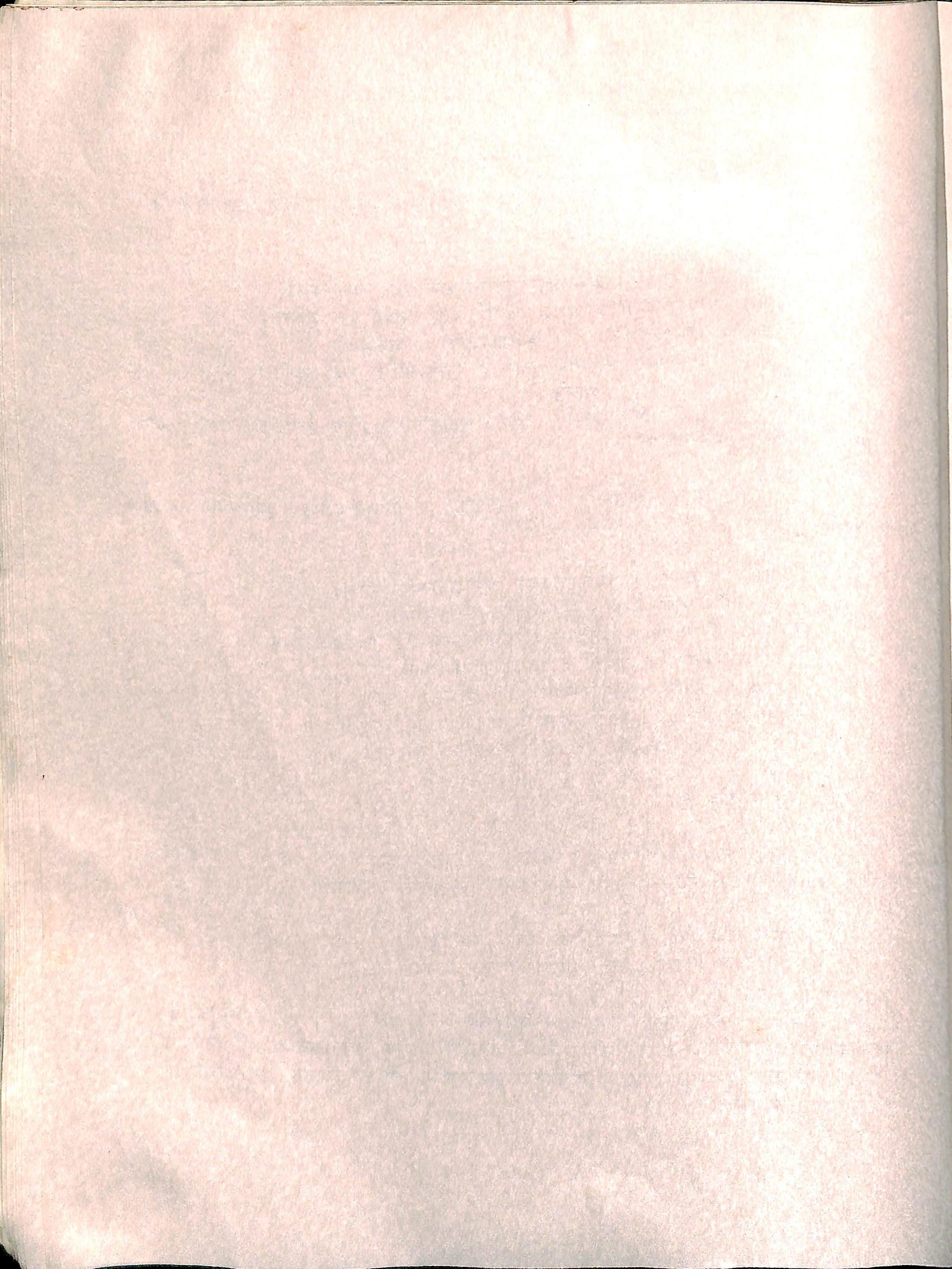
द्वादश क्रमपदं पदादिपिच्छीमपतं जगति तच्चतुर्स्त्रिकैः ॥ ॥
मानमेयभित्तिनेत्रलक्षणाः सोमसूर्यवहनास्त्रधामगाः ।
राशिराजिविधिपत्रजितैः स्वरैर्लक्षितास्त्वव द्वि विशुष्टोऽग्निकैः ॥ ॥
आहतेतरुकुलराश्रयस्त्वत्पवात् इत्यते शिवात्मके ।
अङ्गयाङ्गिष्ठयचित्प्रथातनुर्दुर्गविमर्श इह वाचकः स्वरः ॥ ॥
स्वेच्छरीप्रभृति यच्चतुष्टयं सांशम्ब ॥ तव तद् बहिर्वपुः ।
यद् ङ्गयाङ्गयविप्राग्धस्मरं तन्निरशम्बहिर्न वाक्यदम् ॥ ॥

शुतिरपि स्मर्यति ।

॥ ॥ ॥
"अकारवैसवविक्" ॥ (ऐतरेय आरण्यक) तत्र अकारे
रौद्री-वामा-ज्येष्ठा-मीम्बिका इति चतुर्माः कलाः समुद्यन्ति यद्योक्तम् ।

अकारस्य शिरी रौद्री वक्त्रे वामा प्रकीर्तिता ।
मीम्बिका बाहृरित्युक्ता ज्येष्ठा चैवायुधं स्मृता ॥ ॥

तात्पर्यः समुद्यत्पन्नो ज्ञानप्रावक्तोटिभावी इच्छाप्रसरः । इच्छापूर्वकमेव विश्वनिर्माणम् । इच्छायैव ज्ञानक्रियाशक्तिङ्गयं समुद्यते । प्राक् ज्ञानक्रियाशक्ती निष्पत्तेन पश्यात् कलया युज्यते । तदेव मूलतत्त्वाविष्टाप्नसरस्ततोऽकारस्ततो विश्वभिति । तदुक्तम् प्रहानश्यप्रकाशी-

"क्रियापेदवाय कालस्तु संस्या सर्वस्य प्रेदिका" इत्याभिधुक्तोक्त्या
 क्रियापेदकः कालः, दिवकालाकाशा सर्ववस्तु प्रति साधारणकारणानि । क्राम्यति
 क्रमते वा सर्वे स्वं प्रतीत्यर्थकः क्रमशब्दः कर्त्तर्थकाय-प्रत्ययान्तः । अथवा क्राम्यन्ति
 वस्तुनि जडाजडसाधारणानि वस्त्रिमन् स इति क्रमः कालः, "पुंसि संज्ञायां घः
 प्राणीय" इत्याभिकरणे घप्रत्ययः । बहुतराहणानुवृत्त्याङ्गभिकरणेऽपि घः बहुतराहण
 सर्वोपाभिव्यवप्रियार्थमित्यसंसायामपि प्रवति । कालशब्दात् क्रमशब्दोऽपि
 सर्वविधगतिपेदकत्वेन क्रियापेदकः । नहि क्रियापेदं विना क्रमोऽवभासितुं क्षमः ।
 क्रमावभासने क्रियाया एव साधकबाधकभावेन लोके व्यवहारवर्णनात् क्रमः
 कालपरपर्यायः । क्रम एव कालः काल एव क्रम इति आपामरप्रालभसिद्धी
 व्यवहारः । क्रमो हि न केवलं प्रपञ्चानुगत एवापि तु चिद्रूपतया प्रपञ्चात् बहिरपि
 लब्धसत्ताक इति दुष्टिरेव सुष्टिरिति मते दुष्टिकर्त्तान् तत्त्वं ज्ञानात्मकमिति
 सर्वाधारकतया व्यापकतया च क्रमवर्णनिमित्यास्यदा शैवशक्तसम्प्रदाये प्रथते । ✓
 क्रमवर्णनाभिष्ठात्री स्वातन्त्र्यात्मका विमर्शापरपर्यायां कालीरक्षितिरेव
 परप्राप्तीप्रियमित्यौः स्वात्मन्यन्तर्भाव्य त्रिपुद्यात्मना स्वैर्ष्या स्वभित्तौ
 विश्वोन्मीलननिर्मीलने कुरुते । स्वरूपतः साङ्गक्रमापि स्वैर्षवर्द्धन्तन्त्र्यवशात् क्रमं
 क्रमाक्रमं च मासयतीत्यत्र न करचन् पर्यनुयोगः शक्यक्रियः । सुष्टौ क्रमस्तु प्रत्यक्षः
 । तथैव स्थितिसंहारयोरपि । क्रमेणाङ्गनाक्रान्तं वस्तु लोके नावलोकयितुं शक्यते ।
 अवीक्ष्य लोकात्परस्य तदवभासनिषेषे कः क्षमेत केनाभिकारणीति
 विपरिच्छिद्विकसमीक्षणात्मकः प्रश्नः । सर्वाण्यपि दर्शनानि मनोरञ्जकतया
 लोकिकानि लोके दुष्टिविलासस्वरूपाणि हितावहानीत्याश्वासेन परलोकेऽपि
 तन्निर्दिष्टपथा शाश्वतं सुखं स्यादिति विश्वासपराप्रयेव ।

अन्यथा मननात्मकाया आस्याया आपावेद्हग्रेतवद्वर्णनास्यावानिति
 कर्त्तव्यस्य न कोऽप्याभिप्रायः । सर्वस्यापि जनस्योपास्यतया काचिव देवताङ्गस्त्वयेवत् यत्र
 न कर्त्तव्यापि विमतिः । शारीरमात्मेति ध्यायतश्चार्वकस्यापि
 शारीरसंरक्षणमुरक्षणादिकर्मणि तथैवास्या, यथा परलोकध्यायिनामित्यत्रापि न
 विमतेरवकाशः । एवं चेत्तोकसत्त्वे दर्शनसत्ता, नहि लोकमपेह्य दर्शनिधिना
 प्रवितुमर्हतीति सुष्टिरेव दुष्टिरिति पतस्थैव यौकितकत्वम् । सुष्टयाध्ययनमेव दर्शनित्ये
 चिन्तयतां महात्मनां "न गुडं गुडमित्याहुर्गुहिणीगुहमुच्यते । गुडं हि
 गुहिणीशून्यमरण्यमित्युच्यते ।" इति स्मृत्युक्तमिव वचनं क्रमकुलमर्यादाभिकृतं
 वेदितव्यम् । ज्ञानकर्मनित्ययोग्यनसा सह पृथक् पृथक् गणनया यत् षट्कद्वयं संपद्यते,
 तदैकेकस्य षट्कस्य राज्ञपुत्रत्वेनीतीत्रिक्षणं स्वात्मनश्च राज्ञत्वेनेति कुलानुगतमेव । तद्यथा
 — "जगती रञ्जनात् राजा साक्षात् वेदो मठेरवरः । तत्पुत्रा राजपुत्राः स्युः"

महार्यमन्त्रज्ञापापरिमले । एतेन चिद्गग्नन्दिन्दकाकारेण कविकुलशिरोमणिना कालिकासेन ९
प्रोक्तम् ।

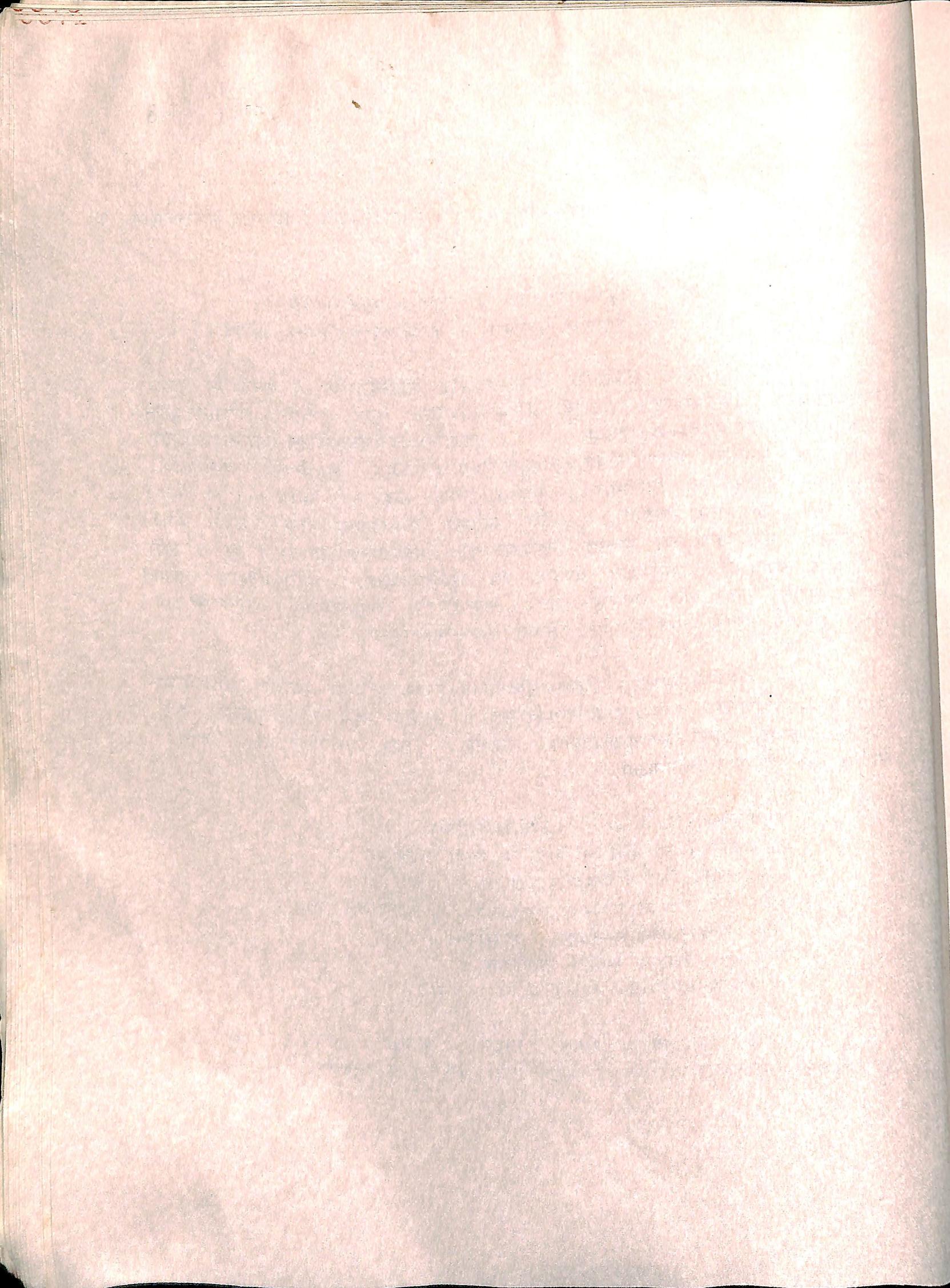
राजनात् प्रकृतिरज्जनाच्य मां राजस्त्वामनुबोधकर्मणीः ।
घट् त्वया पृथग्मी प्रवर्तकाः । पुज्पावमप्तिरोपिताः शिवे ॥

मनः सहितानि ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च परार्थानि राजः
स्वात्मतत्वस्य महोत्साहेन रागेण्योपकारकाकाणीति सुष्ठे जगति बार्षीनिकवृत्ति-
पराणीतिसुष्ठिद्वुष्ठिवावदैभवनिवर्णनम् । गृहारण्ययोर्बाप्त्यमेवोक्तसंज्ञानिप्रित्तमिति
सुष्ठिच्यप्रत्कारज्जनकत्वं स्फुटं विशिष्टशेषमुषीज्ञापाम् । क्रमः क्रियान्वतो विचार्यमाणः
स्वत् एव बार्षीनिकत्वं विशिनष्ठि । क्रमस्य क्रमेण क्रमशानाय पर्यालीचनं न केवलं
मनीरज्जनं प्रत्युतात्मरज्जनमपि, प्रत्येकं क्रमस्य निर्विकल्पकत्वात् । नहि क्रमः
पर्यवस्थितः संकल्पविकल्पौ सुजति निश्चयाकत्वात् क्रमस्येतिफलितार्थः । स च क्रमो
वर्णक्रमात् प्राप्तयते, कुलवश्चने वर्णाच्य एव सुष्ठ्यारम्भात् । श्रुतिमार्गेष्ठि "वारीव
विश्वाप्तुवानि वश्च इति वचनाद् वाचः सकाशावेच जग्मुत्पतितः । वाकशब्देनात्र
शैवशाक्तवश्चने प्रत्येकं वर्णो गृह्णयन्ते, तैष्वेव वाक्चब्दस्वारस्यात् ।

शब्दार्थस्वस्पाया द्विविधसुष्ठेवीजाङ्कुरच्छाययोरिव सहेवोद्भवामिवधने
जायते । चायादशनाद् वृक्षस्यानुभितिरनुभवसिद्धा । चायायां वृक्ष इवाकृतिमत्ता, वृक्षं
विहाय तस्या अनुपपतितरचेत्युभ्यमपि प्रत्यक्षाम् । तद्व नार्थविरहितः शब्दः
कालिकासेन चिद्गग्नन्दिन्दकायाम् ।

शिवशक्तिरिति द्वयेकं तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ।
न शिवेन विना देवी न देव्या च विना शिवः ।
नानयीरन्तरं किञ्चिच्चन्द्रघन्दिन्द्रकदीरिव ॥
उक्तग्रन्थेन शब्दार्थीरपेवः सिद्धयन्त्येव । तयोर्यामिलं रूपम् ।
यतः शब्दानुवेधेन न विना प्रत्ययोद्भवः ।
यथा तथा जगदिवं सर्वमेव निजात्मना ।
तथाङ्कुरमनाङ्कुरिङ्कुरं सर्वतो भाति भारती ॥

शब्दानुवेधं विना नार्थस्य प्रत्ययो भवति । अत एव
शब्दानुवेधपूर्वकमर्यप्रत्ययाङ्कुरयोरपेवः, सहेव तयोः स्फुरणं च निश्चीयते ।

असंख्येया नावाः । एष्वेकः प्रत्येकं परिमितात्मनाः साम्बद्धः । स च व्यक्तिविशेष्वन्तस्सन्जल्योद्भावको बाह्यविषयस्य साविकल्पयाद्विषयकाले । सन्जल्यस्य इष्वार्थयोरेक्यरूपात्मकः ।

श्रूयमाणा वर्णाः श्रीतुनिष्ठं नावमपिव्यक्तीकुर्वन्ति । अपिव्यक्ती नावः श्रीतुबुद्धेः पुरतः इष्वार्थद्वयात्मकान्तस्सन्जल्यप्रस्थापयति । श्रीतुबुद्धिः इष्वार्थयोः पृथक्करणस्याभ्यवसायं कृत्वायमर्थे इत्यध्यवस्थयति ।

मत एवार्थसुषिष्ठशब्दसुष्टयोर्मुगपवेवाऽनुरतस्त्वाययोरिव परस्परसाम्प्रकल्पयतिः । पवार्थमात्रस्य इष्वानुविज्ञत्वात् ।

इष्वार्थसुष्टयोर्लोकानजनकं मन एवाप्ति । ततु इष्वं श्रीतेन्निर्विण गृहणाति । अर्थस्तु क्वचन साक्षात् नेत्रादिप्रियं गृह्यते । मनः श्रीतेन्निर्वाचन्तर्गतं मन्यते । अत एव यथा इष्वार्थमर्थी सुषिष्ठः, स्थूल-सूक्ष्म-सूक्ष्मतर-सूक्ष्मतमभेदैरुच्च चतुर्धा भवति । तथैव श्रीतेन्निर्वाचनसी प्रत्येकमपि चतुर्धा विपक्ष्यते । तत्र स्थूलश्रीतेन्निर्विण स्थूलशब्दशब्दणात् स्थूलार्थस्य स्थूलमनसा ज्ञानं भवति । एवमेव सूक्ष्मश्रीतेन्निर्विण स्थूलशब्दशब्दणात् स्थूलार्थस्य स्थूलमनसा ज्ञानं भवति । एवमेव सूक्ष्मश्रीतेन्निर्विण सूक्ष्मशब्दशब्दणात् सूक्ष्मार्थस्य सूक्ष्ममनसा ज्ञानं जायते । मनः श्रीतयोः सूक्ष्मता शास्त्राभ्यासयोगाभ्यासयोः पहुतया सम्पन्ना भवति ।

वस्तुतः सुषिष्ठद्वयपूर्वतसुष्टमस्यविशेषात्मकत्वादपिन्नशब्दार्थस्य इष्वब्रह्मप्रत्याविषयविनिर्वेश्यं परं ब्रह्मेव । तत्प्र प्रकाशोक्तस्त्वस्याम् ॥ घटः स्फुरति ॥ पटः स्फुरति ॥ इत्याविप्रत्ययेन पवार्थमात्रे स्फुरणाभ्यवस्तुविशेषस्य तत्त्वप्रिन्नस्यानुभवसिद्धत्वात् । प्रकाशस्यापि स्फुरणमवश्यं वाच्यम् ॥ प्रकाशः स्फुरति ॥ इति प्रत्ययात् । तत्प्र स्फुरण शक्तिरित्युच्यते । प्रकाशस्फुरणयोरुच्च मिलितयोरिव जगत्कारणत्वम् ।

तन्नामग्ने संविदात्मा परावाक् यत्र इष्वार्थो सम्प्रेव प्रस्फुरतः । इष्वार्थयोरपिन्नत्वादुभयात्मकां परास्या संविदात्मा च चितिः परमेष्ठिनी इष्वयोगीकृता । ततः सा वागविशिष्ठशब्दविशिष्ठविवक्ता स्फुरणात्मका श्रीनमुख्यतरिचन्तामर्थी भवति । ततु इष्व इष्वात्मकत्वेन विवृतार्थमर्थी भवति । एव संविदस्वरूपस्य सर्वप्रकाशकस्य प्रमेव प्रकाशनशक्तिया वाग्नः सन्जल्यस्या वर्णप्रववाक्यजविमूता । सैव पवार्थस्यतया बहिर्भवतीति स्वानुभवप्रसिद्धमेव प्रबुद्धानाम् । उक्तञ्च ॥

चिदात्मैव हि वेवोङ्नतः स्थितमतिष्ठावशाव् बहिः ।
 योगीव निरुपावानमर्यजातं प्रकाशयेत् ॥
 स्वामिनश्चात्मसंस्यस्य प्रावजातस्य मासनम् ।
 अस्त्वयेव न विना तस्माद्विष्टामर्षाः प्रवत्तते ॥

चिदेव भगवती स्वच्छन्वस्वतन्त्रक्षया तत्त्वनन्तजग्वात्मना
 स्फुरतीत्येतावत्परमार्थोङ्ग्यं कार्यकारणभावः । अत्र कार्यकारणभावे कार्यं कारणाव्
 मिन्नं प्रवत्तते । तत्र चितिर्जगत्कारणम्, किन्तु चिज्जगतोरभेदात् कथं जगच्छते: कार्यं
 प्रवितुमर्हते । यतो हि कार्यं कारणाव् मिन्नमिति नियमोङ्ग्यस्मिन् सिद्धान्तेऽस्ति ।
 तत्रुच्यते - परमार्थं कार्यकारणभावे क्रमो नास्ति । अत्र चितेः स्फुरणं जगदुन्मेषः ।
 उपर्यु योगपद्मेन स्मृप्यादते, नास्ति तत्र कर्तिष्ठत् क्रमः । उक्तन्य -

“चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिर्देतुः” इति ।

एवन्य सर्वमपि प्रपञ्चजातं चिदात्मकमेव तन्त्रागमेषु प्रसिद्धम् । तथा
 हि चिदात्मैव हि वेवोङ्नतः स्थितं प्रपञ्चजातं स्वेष्ट्या स्वाधारे स्वस्मिन्
 स्वप्रकाशी च बहिः प्रकाशयति । बहिः प्रकाशनं चान्तरविश्वतस्यैव प्रकटीकरणम् ।
 तत्र यथा योगी सङ्गकर्त्यप्राणेणैव यत्किमपि वस्तु बहिराभासयति, स किमप्युपावानं
 नापेक्षते, तथैव चितिरपि विनोपावानेनैव मन्तः स्थितम् अर्यजातं बहिराभासयति ।
 यथा कुम्भकारी मृत्तिकामादैव घटनिमणि स्मर्थो भवति, तथा नात्र व्यवस्था ।
 इयं बाह्याभासो महेश्वरकल्पनानां बहिः प्रक्षेपमात्रमेवाङ्ग्यस्ति । ये पदार्थं महेश्वरस्य
 ज्ञानस्वरूपाः स्त्रिन्ति, ते च तस्येष्ट्या लैयस्यात्मनि बहिः प्रकटतां यान्ति । ते
 चार्थस्वरूपाः स्त्रिन्ति । ते चेदमात्मनि विश्वस्वरूपे वा आविर्भवन्ति । जीवित्याश्च च
 बाह्यरूपे ज्ञाप्यासयन्ति । उक्तन्य पदार्थस्यैवयज्ञमः ।

यत्र यत्र भवेदिष्ठा ज्ञानं तत्र प्रवर्तते ।
 क्रियाकरणसंयोगात् पदार्थस्यैवयज्ञो भवेत् ।

महेश्वरस्य सर्वनवुष्ट्या इव दशनं स्वातन्त्र्यवे प्रसिद्धम् ।
 तस्याप्तिव्यक्तिराविपर्विष्ट्या चाभासवावात्मना प्रसिद्धा । यथा मयूरस्य
 चित्रविचित्रपिष्ठकलायं तस्याप्तेऽविभिन्नस्यात्मनि निहितमस्ति, तथैव समस्तं जग्व
 महेश्वरेष्ठ विभिन्नरूपतया विद्यमानमस्ति । एतावुशं सावृश्यं दशनेऽस्मिन्
 मयूराण्डरमन्यायेतिसंज्ञा विभति, सम्पूर्णविश्वस्याधिष्ठानं चितिः संविदेवास्ति ।

चित्रविचित्रः परिवर्तनशील आभासरिचतेराविभविमात्रमस्ति । यस्य कस्यापि प्राकद्यं प्रवति प्रमेयः, प्रमाता, ज्ञानम्, ज्ञानसाधनम्, इन्द्रियाणि चेति समेषां स्याणि परमचितेराभासमात्रं सन्ति । तथा हि - आभासस्या एव जडचेतनपदार्था इति ।

तत्राभासस्यार्थः ईषत् सङ्कुचितं भासनं प्रकाशनं वा सर्वविभाविभवितः परिसीमितोऽस्ति । यत्क्षमपि विद्यमानं वतति, तत्सर्वमाभासस्य विन्द्याभासमात्रमेवाऽस्ति । उक्तञ्चाभासस्य स्वरूपं यथा -

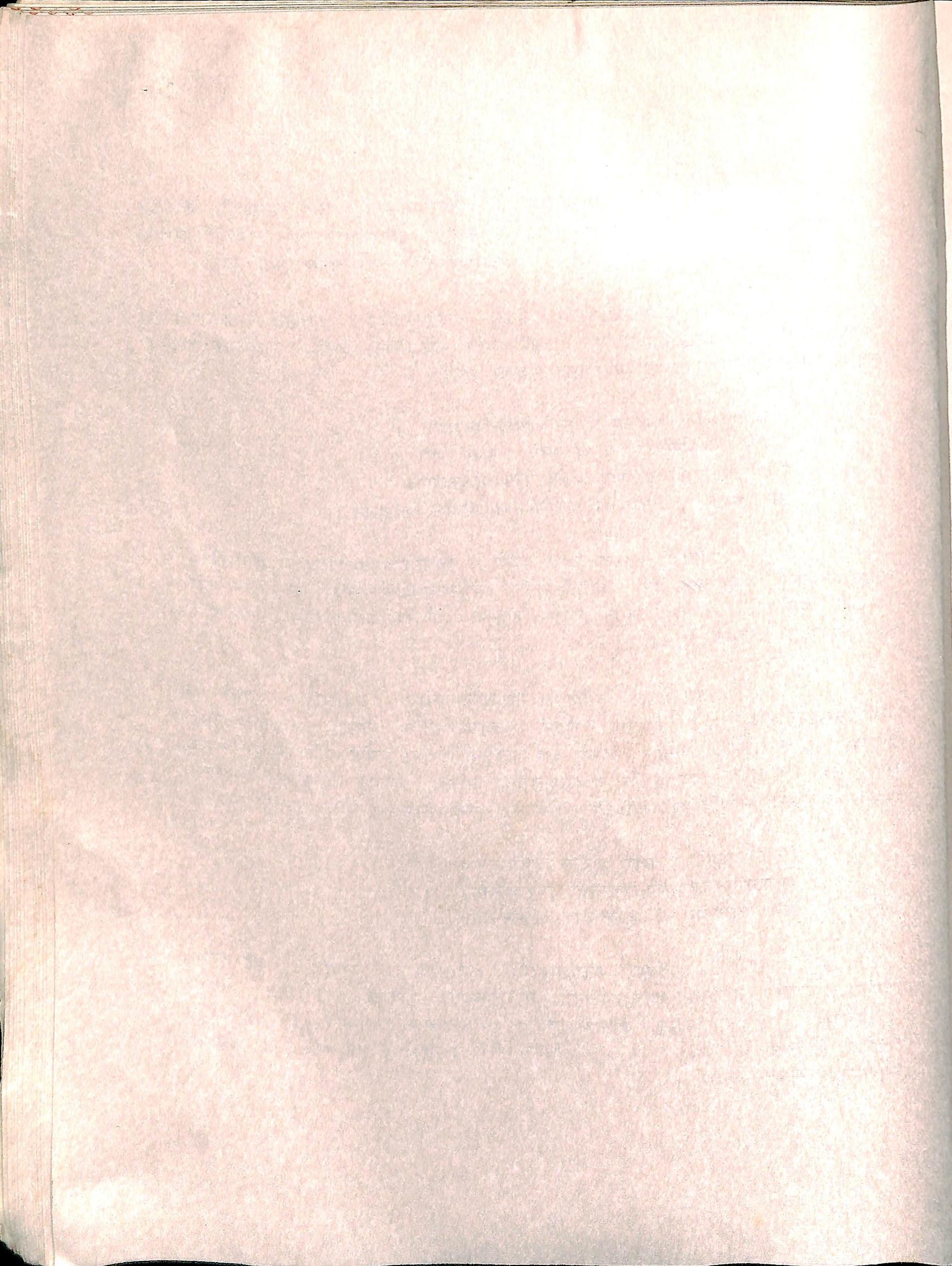
वर्षणादिष्वे यज्ञनगरग्रामादिचित्रमविभागि ।
भाति विभागेनैव च परस्परं वर्षणादपि च ॥
विमलतमपरमत्रैवबोधात् एज्ञव् विभागशून्यमपि
अन्योऽन्यं च ततोऽपि च विभक्तमाभाति जगदेतत् ॥

यथा - स्वर्णे वर्षणे चित्रविचित्रनगराणि ग्रामादिनि च प्रतिबिम्बितानि भवति, तेषां प्रतिबिम्बानि वर्षणादभिन्नान्यपि परस्परं वर्षणादभिन्नानि प्रतीयन्ते, तथैवेवं जगत् परम शिवस्य (चित्रः) अभिन्नमपि परस्परं ततो भिन्नं प्रतीयते, भिन्नं च भासते ।

तत्राभासी वर्षणे प्रतिबिम्बिताकार इवास्ति । यथा वर्षणे प्रतिबिम्बस्तस्यादभिन्नः तथापि भिन्न इवाभासते । तथैव बाह्याभासोऽपि शिवादभिन्न एवास्ति, किन्तु भिन्न इव प्रतीयते । यथा वर्षणे प्रतिबिम्बितं नगरम्, ग्रामो नवी वृक्षाश्च यद्यपि वर्षणादभिन्नानि सन्ति, तथापि भिन्नानीवाभासन्ते । तथैव महेश्वरस्य संविदि प्रतिबिम्बितं जगच्छितेरभिन्नमेवास्ति । एवमेव अन्यत्रापि -

निर्मले मुकुरे यज्ञव् भान्ति भूमिलतावद्यः ।
अमित्राभास्तद्वेकस्त्रिमिश्चन्मात्रे विश्ववृत्तयः ॥
अत्र वर्षणोपमायां झावपवात्रौ चिन्तनीयौ -

१ - वर्षणे कर्षितव् बाह्यपदार्थः प्रतिबिम्बितो भवति । महेश्वरस्य सार्वपौर्येतनायां तस्यैव सुषिष्टकत्यना प्रतिबिम्बिता भवति, न हि कर्षितव् बाह्यपदार्थः । वर्षण एकेन बाह्यप्रकाशैनैव प्रतिबिम्बस्य सम्भवः । महेश्वरस्य चेतनायां स्वस्यैव प्रकाशः, स तु सर्वप्रकाशानां प्रकाशः । तत्र बाह्यस्य कस्यापि प्रकाशस्यावश्यकता नास्ति ।

३— वर्णणोङ्क चेतनः । तस्य च स्वान्तः स्थितस्य प्रतिबिम्बस्य बोधो नास्ति । किन्तु महेश्वरस्तु चेतनः । तस्य चेतनायाश्च प्रतिबिम्बवत् कल्पनाः प्रकटिता प्रवन्नित । स तु चेतनत्वात् सर्वे वेत्ति । वर्णणे प्रतिबिम्बतान् पदार्थान् बड़त्वाद् वर्णणो न जानाति । इयानेवोपयोगिशेषः । इवमेवोक्तं यथा ।

अन्तविभाति सकलं जगत्तमनीङ् यद्वद् विचित्ररथनामुकुरान्तराते । बोधः पुनर्निजविमर्शनिसारयुक्त्या विश्वं पदामृशति नो मुकुरस्तथावत् ॥

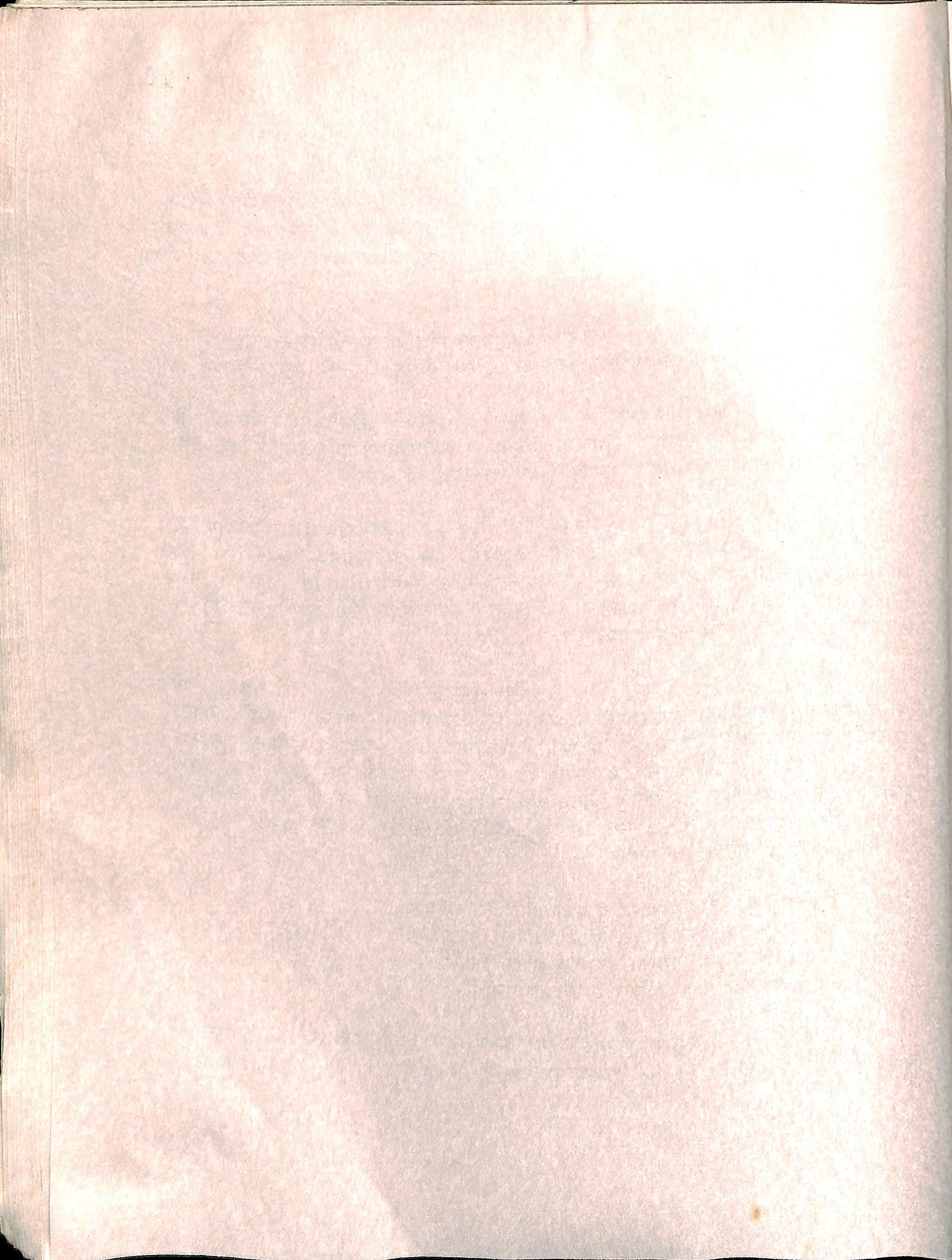
यथा विभिन्नाः पदार्थाः वर्णणे प्रकटिता प्रवन्नित, तथैव परसंविदि जगतः प्राकृद्यं प्रवत्ति । किन्तु परसंविद्विमर्शशक्त्या तं जानानि, मुकुरस्तु स्वप्निमन् प्रतिबिम्बतान् पदार्थान् न जानाति बड़त्वात् ।

ममुङ्गे तरडग इव चेतनायामाभास उत्तिष्ठति । तरडगाणामुत्यानपतनाम्यां न द्वि कोङ्कपि लाभः, न च हानिः समुद्रस्य, तथैव आभासोत्त्वानपतनाम्यां परमा चेतना लाभात्मका हानिगम्भीरा च न प्रवत्ति । तथैव आभासाः प्रकटिता लीनाश्च प्रवन्नित, किन्तु तवभिष्ठानात्मकायां चेतनायां न कोङ्कपि विकारः परिवर्तनन्यं सम्यद्यते ।

एवम् स्वच्छदर्पणादेरेवायं प्रभावः, येन वस्त्ववस्तुनीर्विलक्षणमाभासमात्रसारप्रतिबिम्बनाम्ना प्रतिपासितो प्रवत्ति । यथा भगवता वर्णणादिष्वामाभासमात्रसारात्मकाः पदार्था भवभास्यन्ते, तथैव संविलत्त्वरूपायां चिताविदं विश्वं भासते । न द्वि संविदः परं तस्य किन्चिदन्यद् रूपम् । एताद्वृशी बोधे प्रतिबिम्बताश्च्या वल्लते । प्रतिबिम्बातिरिक्तो नान्यः पदार्थ आभासविषयो प्रवितुमर्हति । तथा द्वि मासनसारात्मेव द्वि प्रतिबिम्बता । इहावभासनसारमेव प्रतिबिम्बतत्त्वम् । यथोक्तं तत्रालोके ।

न देशो नो रूपो न च समययोगो न परिमा,
न चान्योन्यामङ्गो न च तदपहानिन् घनता ।
न चावस्तुत्वं स्थानं किमपि सारं मिजमिति,
भूवं मोहं साम्यादिति निरदिशबद्वर्णणविभिः ॥ ९ ॥

एवमासाभासाभसारं प्रतिबिम्बसतत्त्वं बाह्यार्थवादिनो निश्चितमेव क्षेत्रप्रयात्मकं सङ्कुचितं जानं शाम्यतामित्येतद्यो वर्णणविभिः । कुड्यादिवैलक्षण्येन

प्रतिबिम्बस्तुष्टिष्ठुवस्तुष्टकारो निरदिशाद् निर्दिष्टवान् । एवं च सत्यमर्थः प्रवर्षितो
प्रवति-यद्विष्टवमिव संविदि वर्णणप्रतिबिम्बन्यायेनावस्थितम् । न तु तवतिरिक्ततया बही
रूपत्वं न वस्तुसविति न तत्राभिनिवेष्टव्यमिति ।

आभासी नाम नान्यथाभावः, प्रत्युतान्तः स्थितस्यैव बहिः
प्रकाशनमून्मेषपवाप्तिधेयम् । उन्मेषस्यायं सांख्यानां विकुतिलक्षणात् परिष्मान् ।
वैवान्तिनामन्यथाप्रव्यन्कपाद्विवर्तच्च सर्वथा विदते । प्रकाशो इयत्र स्वतन्त्रतायाः
संविदः स्वीकृतः, न पुनरचेतनायाः प्रकृते । अपि च प्रकृतिपरिणामवावे गुणानां
साम्यं वैषम्यमयुपैति, अत्र तु स्वतन्त्रा चितिः स्वस्वातन्त्र्येणाविकृता सती तत्तद्वप्येण
स्वात्मानं प्रकाशयतीति न वैषम्यावकाशः । अन्तः स्थितस्यैव बाह्यत्वापावने
प्रकाशः । वैवान्तिनां ब्रह्म चेतने स्वयं न स्वेच्छया स्वात्मानं वगवात्मना
प्रकाशयेत् । तस्मिन् स्वातन्त्र्याभावात् कर्तुत्वानुपलब्धेः । चितिस्तु स्वतन्त्रा
विश्वस्तिष्ठिष्ठेतुः । सा हि -

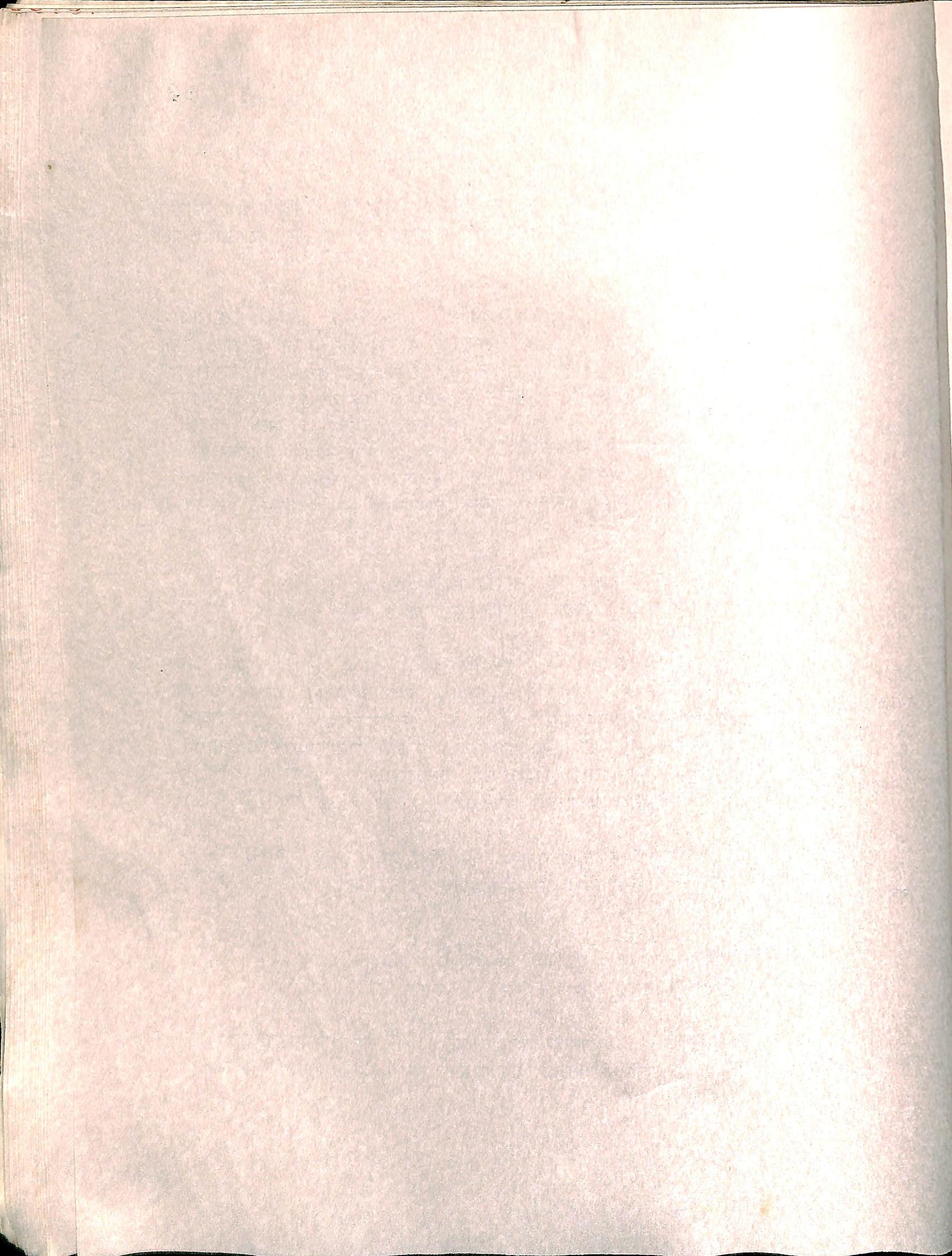
लगात्त्वयं स्मालित्य स्वात्मतूलित्यात्मनि ।
स्वयमेव तदात्मोक्य प्रीणति परमेश्वरी ॥

तस्य प्रकाशकर्त्तव्य न स्वल्पन्यथाभावो भ्रमो वा, अपि तु
चेतनत्वेनैव स्वस्वातन्त्र्येण सर्ववा सर्वात्मना भानम् । एवं चास्मिन् मते प्रपञ्चस्य
संविदेकात्मत्वं सिद्धयतीत्याभासवावोऽयं निरुष्टत्वाद् वरीयान्
परिणामवावविवर्तवावाप्याम् । आभासवावोऽयं प्रतिबिम्बवादनामाङ्गिनवगुप्तेन
तन्त्रात्मोक्ते तुतीयात्मनकारमेष्ट महता संरामेण प्रतिपादिताः । एवज्य अन्तः
स्थितस्यैव पदार्थस्य बाह्यं भानात् पदार्थनां बौद्धत्वम्, बृहिस्वत्वं सुतरामायाति ।

विस्ताराक्षफञ्चाशिवायामर्थजातस्य स्थिति प्रकाश एव प्रतिपादिता ।
तत्र परास्त्वे शब्दब्रह्मण प्रकाशविमर्शयोः स्थितिर्वित्तेव । तत्रैव प्रकाशान्तः स्थितानि
तेजांसि तमांसि च । तथा हि -

अहमेकोङ्ग नस्तमितप्रकाशरूपोङ्ग स्मि तेजसां तमसाम् ।
अन्तः स्थितो ममान्तस्तेजांसि तमांसि धैकस्य ॥

अस्यार्थः अनस्तमितप्रकाशरूपो नित्योऽवितप्रकाशमयः,
एकोङ्ग नितीयः, तेजसां तेजस्त्वेनाभिमतानां बुद्ध्यादिकरणानामर्कादिज्योतिष्ठां चान्तः

स्थितीङ्कस्मि, प्रकाशमानत्वेन तेषामन्तरात्मतयाङ्कहमस्मि । तथा तमस्त्वेन प्रकाशमानत्वात् तमसां बिन्दुमायादीनां चान्तः स्थितीङ्कस्मि । प्रकाशात्मनि प्रध्यन्तरवस्थिते तेजस्तेजस्तया तमस्तमस्तया च चक्रस्त्व्यावित्याशयः । तानि तेजांसि तमांसि च ममान्तः स्थितानि । प्रकाशात्मकोङ्कहमेक एव भावाभावात्मकजगद्वपतया परिस्फुरामि । अत्र प्रकाशात्मके शब्दवद्वप्यर्थन्तः स्थितं प्रपञ्चजातं बाह्ये च तस्यैव स्फुरणग्रित्यनेन पदार्थनां बौद्धत्वमेव सहिंगरन्ते तन्त्राभार्याः ।

एवत्य बगतः सुष्टुः चतुर्धा मागः । १-शक्तिः २-माया,
 ३-प्रकृतिः ४-पृष्ठी चेति । तत्र शक्तिशिन्चुः, माययामिश्राभ्वात्मकम्, प्रकृत्या
 शुद्धेतरात्मकम्, पृथिव्या स्थूलभीगायतनादि । एवं चतुर्विभागं यदण्डं यदचास्य विभागी
 प्रवनादिकृपः, तत्सर्वे प्रकाशे स्थिते वर्तते । ३क्तत्य-

शक्तिपर्याया प्रकृतिः पृष्ठीति चतुर्विपागमण्डवत् ।
यश्च विपागोऽस्य पुनर्बहुधा सर्वैस्यते मयि सर्वे तत् । ।
अनेनापि प्रवार्या मन्त्रः स्यताः । न तु ब्राह्म्याः ।

जगदेतद् द्विविधम् । स्थूलं सूक्ष्मं चेति । स्थूलं व्यक्तमुच्यते । सूक्ष्मं च विन्द्रात्मकम् । तत्र पदार्थत्वम् क व्यक्तेतत् तद् नित्यमेव तत्त्वानम् । उदयादिवशास्त्रम् सर्वं वा शिन्नुशक्तिलग्नमेव । यत् पुनरव्यक्तं विन्द्रात्मकं तदपि तत्र निमित्तति । स्थूलतया सूक्ष्मतया वा प्रतीयमानं यथावदस्ति जगत् । तत् सर्वं पर्यावरमशार्तम् क चित्तविद्विभविन् नीत्यद्यते । वलब्धिभविन् तरङ्गादिवदिति यावत् ।

शाब्दक्लृप्तिः पवार्थः उन्तःस्थिताः । तत्र यता संकल्पयतवीर्त्तं
उन्मेधो भवति तदैव ब्रह्मः स्फुटो भवति । उक्ततत्त्वं ।

पूर्वस्थित्यपदार्थस्य इत्यः स परमः स्मृतः ।
पूर्वस्थित्यपदवीकृतः स्फुरत्यन्तः स्थितः स्फुरत्म । ।

बहिरुभान्ति । तेषां ब्रह्मसत्ता नास्ति । तथा त्वं -
ब्रह्मिभृत्युपदावद्यो जडचेतनपदार्थो वै च वृष्टयन्ते, ते सर्वेषान्तः स्थिता
ब्रौद्धा एव स्थान्ति । एतत् सर्वं प्रब्रह्मनामनुभवसिष्यते । ब्रौद्धा एव पदार्थो

यत्तिक्षिप्तवाप्नाति बहिस्तवीशा नूने तवास्तथैव समस्तमन्तः ।
निर्मीलिताद्वा इवि लक्ष्येयुस्तथैव सर्वे कथ्यमन्यथा तत् ॥

यथा जाग्रबवस्यार्थां स्त्रियाङ्गतमस्वप्नाव इच्छयादिहाक्षातिमक्याङ्गायर्थितो
याचितः सन् पुंसो इदि स्थितानपिमतान् प्रकाशयति चक्षुरादिष्वधानेनेत्यर्थः ।
एतदुक्तं भवति - अनेकार्थसन्निधानेङ्गपि गणिकानटमल्लप्रेक्षकादिषु यदेव वस्तवपिमतं
तदेव यथा परयति, स्वरूपानुप्रवेशान् । त्या स्वज्ञेङ्गप्रीष्टानेवार्थान् मध्ये इदि
स्वरूपप्रावे स्थितः सन् स्फुटतरं कुत्वा नित्यं सदैव प्रकाशय दशयित् कुलः? ।
प्रणयस्यैच्छायर्थनाथा अनतिक्रमाद् अत्यागाच्य । उक्तन्त्येतत् -

यथेच्छायर्थितो भाता जाग्रत्यर्थान् इदिस्थितान् ।
स्त्रोमसूर्योदयं कुत्वा सम्पादयति देहिनः ॥ ॥
तथा स्वज्ञेङ्गप्रीष्टार्थान् प्रणयस्यानतिक्रमान् ॥
नित्यं स्फुटतरं मध्ये स्थितवद् यं प्रकाशयेत् ॥ ॥

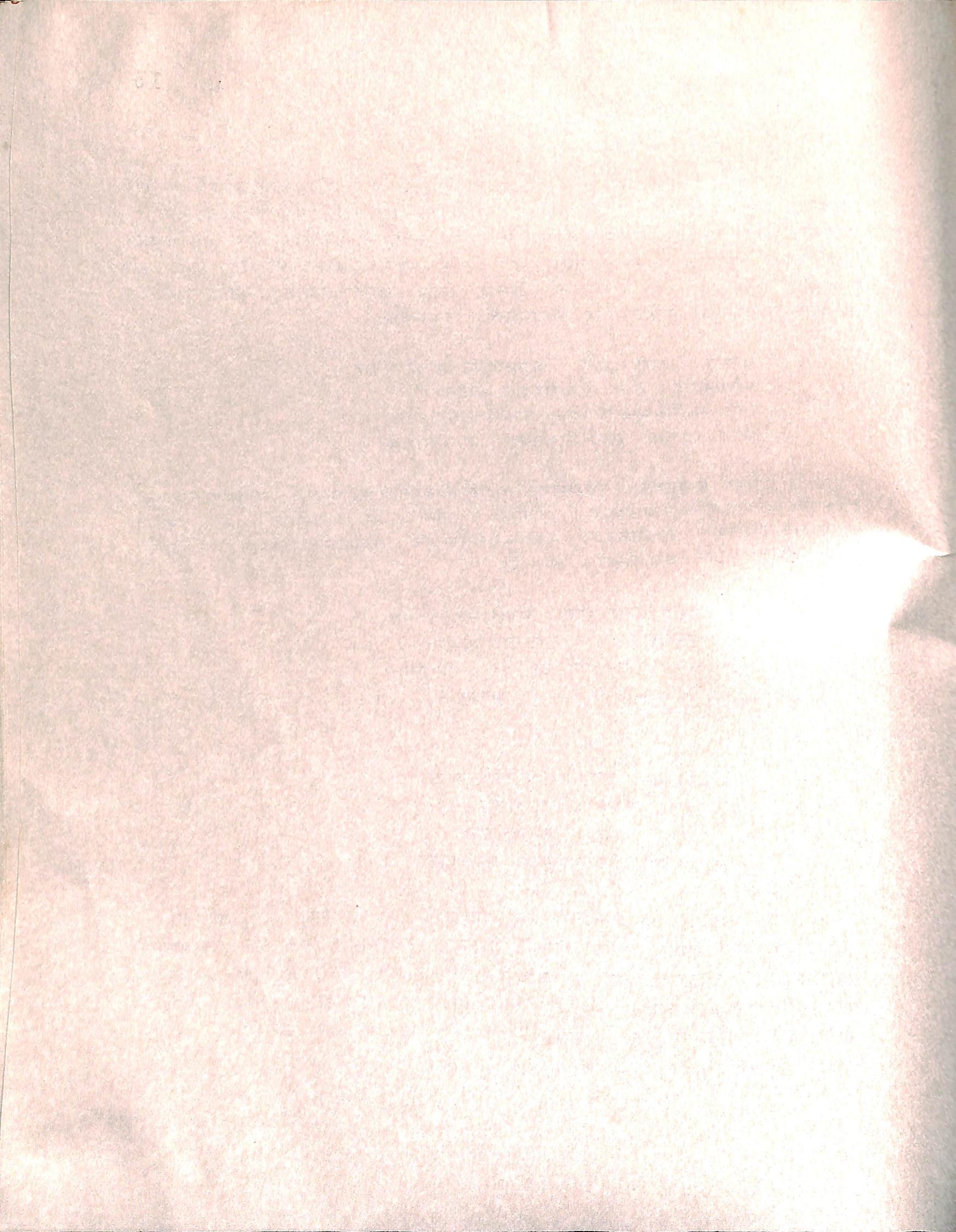
यथा दूरस्थितः करिष्यदर्था घटपटादिवस्तुविक्षेपोङ्गस्फुट संदिग्धो वृष्टः
सावधानेङ्गप्यन्यव्यापुतेङ्गप्रीकारोङ्गपि चेतसि सति हि यस्मात् स एवार्थ
पुनरात्मप्रयत्नविशेषण विचारितः, अथविन्तः स्थितेन बाह्यवस्तुसवादात् स वृष्टो
घटपटादिनः - संदिग्धोङ्गवप्नामति । तथा हि -

यथा हृष्टेङ्गस्फुटो वृष्टः सावधानेङ्गपि चेतनः ।
मृगः स्फुटतरो भाति स्वबलोद्योगभावितः ॥ ॥
तथा सत् परमार्थेन यैन यत्र यत्रा स्थितम् ।
तत्तथा बलमाकृम्य न चिरात् सम्प्रवतते ॥ ॥

अन्यच्य -

अक्षी योङ्गर्थग्रहो न्रष्टुस्तज्जग्यादिति कर्यते ।
पतेरर्थस्मरणं मनसा स्वप्नसंक्षितम् ॥
यथार्थस्परणे नस्तत् सौषुप्तमुदाहृतम् ।
शुद्धबोधैकस्यो योङ्गवस्यसतस यैच तुर्यतस ॥ ॥

प्रपञ्चमूला बडुचेतनाबद्यो विकल्पात्याः, स एव संसारः । तथा हि -
सर्वो विकल्पो संसारो नान्यो बन्धो विकल्पत इत्युक्तम् । अन एव शब्दवद्मणी
जगतश्च न कोङ्गपि भेदः । तस्मादेव विकल्पस्य संसारस्योत्पादकः शब्दः ।
शब्दस्यापि विकल्पात्याः संसारो योनिमूलः उपर्योरपेदात् । तथा हि -
सूक्ष्मशब्दात्यो विकल्पात्मकः संसार उत्पद्यते । विकल्पात्मक संसाराच्य स्थूलाः
शब्दाः उत्पद्यन्ते इति रौत्या न कोङ्गपि विरोधः । उक्तन्य -

विकल्पं नवः शब्दा विकल्पाः शब्दयोनयः ।
यथा राहोः शिर इति भारा वा सर्पिषो यथा ॥

एवत्य शब्दब्रह्मणः सङ्कल्पविवेच कार्यमुत्पद्यते । विश्ववृत्तेः शब्दः
कारणम् । शब्दं विना संसारात्यः करिष्यत् पदार्थो नवेति ।

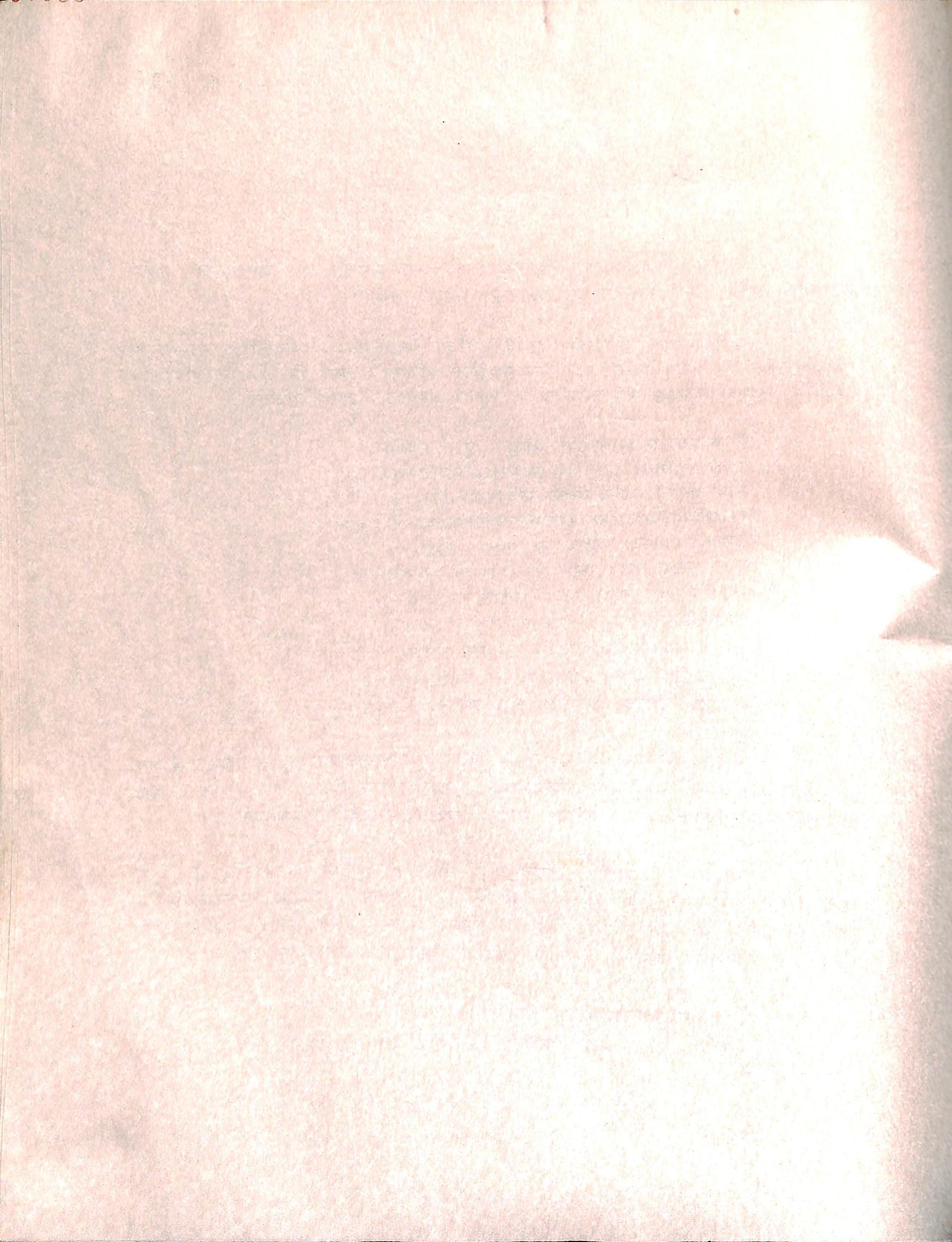
वागेवास्याः कारणं विश्ववृत्तेन्यायिं चैतन्नागमः, केवलीक्षयं नासङ्कल्प्य
किञ्चिपनस्तीह कार्यवाचं विना नहि कल्पोऽस्ति करिष्यत । तथा हि - अन्तःस्थिताः
पदार्थाः सूक्ष्मसूक्ष्मतरस्यूलस्यूलतरत्वेन च स्फुटा भवन्ति । तथैव प्रक्रिया-

निष्कल्पयत्वोभसामान्यरूपो मात्रा पुरा स्वयम् ।
ये शब्दजनिता भावाः सूक्ष्मसूक्ष्मतरात्मिलाः ॥ ॥
सामान्यत्वोभशब्दस्य परवत्स्त्वेकतां गताः ।
यदाङ्गप्रिमुखमायान्ति सङ्कल्पाद्वित्त्वतस्य च ॥ ॥
शब्दरूपपदार्थस्य शब्दः स परमः स्मृतः ।
सङ्कल्पपदवीरङ्गः स्फुरत्यन्तःस्थितः स्फुटम् ॥ ॥
पदार्थोपरमः शब्दो मध्यमं विद्धि ते मुने ।
चित्तायुकरणोत्यासु प्रयत्नपदवीषु च ॥ ॥
वाच्यवाच्यकामावेनाङ्गप्रिव्यक्तः स्यूल उच्यते ।
वृश्यावृश्येषु भावेषु योङ्गप्रिव्यक्तं प्रयाति च ॥ ॥
स स्यूलतरत्वैव व्यवहारेण विलो स्थितः । इति ॥

अस्मिन् स्पन्दसत्त्वे बशाङ्गयं यवस्ति कायकर्तुत्वशब्दितं कार्यकारणसंज्ञितं
प्रोग्यापोक्तुप्रेवप्रिमन्दुरयज्ञप्रिवावेदवेदकरूपम् । तत्र तयोरध्यासाद् या कायता, सा
क्षयिणी उत्पत्तिविनाशयुक्ता, यत्पुनः कर्तुत्वं तदक्षयम्, निरवधिचित्स्वरूपत्वात् ।

अस्मिन् कार्ये बाह्येष्व श्वयिणि सति कार्योन्मुखो यो
बाह्याकरणव्यापाररूपः स केवलं तुयते न लक्ष्यते न्यग्राम्येव स्वात्मन्यास्ते ।
स्यगतेन्नियस्य वा व्यापारासामर्थ्यात् । तस्मिन् प्रयत्ने तुप्ते सति "अस्मि अहं
विलुप्तः" इत्यबुधो जानाति, न तु चिह्नप्रस्य विनाशो भवति । उक्तत्य-

विज्ञप्तेन विनाशोऽस्ति विनष्टेष्ठपि शरीरके ।
आपावै सर्वकान्तस्य वैवाप्ति सवितुः अतिः । इति ॥

अत एव बाह्येष विद्यमाना अपि पदार्थाः स्वात्मनि चिदात्मनि अपुयग्
भूयेव स्थिता भवन्ति । तथा हि - शब्दार्थोबौद्धत्वेष्यं सिद्धान्तोष्ट्रैस्तरी भवति ।

एवत्य वेशकालादिविच्छनस्य कार्यस्थैव निवृतिः, न तु योङ्गत्तर्मुच्नो
भावो बहिरपसूतेः स्वरूपस्यः स्वभावः सर्वज्ञतादीनां गुणानामाश्रयस्तस्य भावस्य
लोपः कवाचित् सम्पद्यते । चिद्रूपस्य पदार्थस्थैव सर्वोपलिपिः । एतदुक्तम् -

वेशकालक्रियाकरिरविच्छन्नेषु वस्तुषु ।
अनवच्छन्नकपस्त्वं भास्त्रितस्य बहिः स्थिते ॥

एवत्य चिद्रूपमात्मानं योगिनः सततमनुभवन्ति । तथा हि -

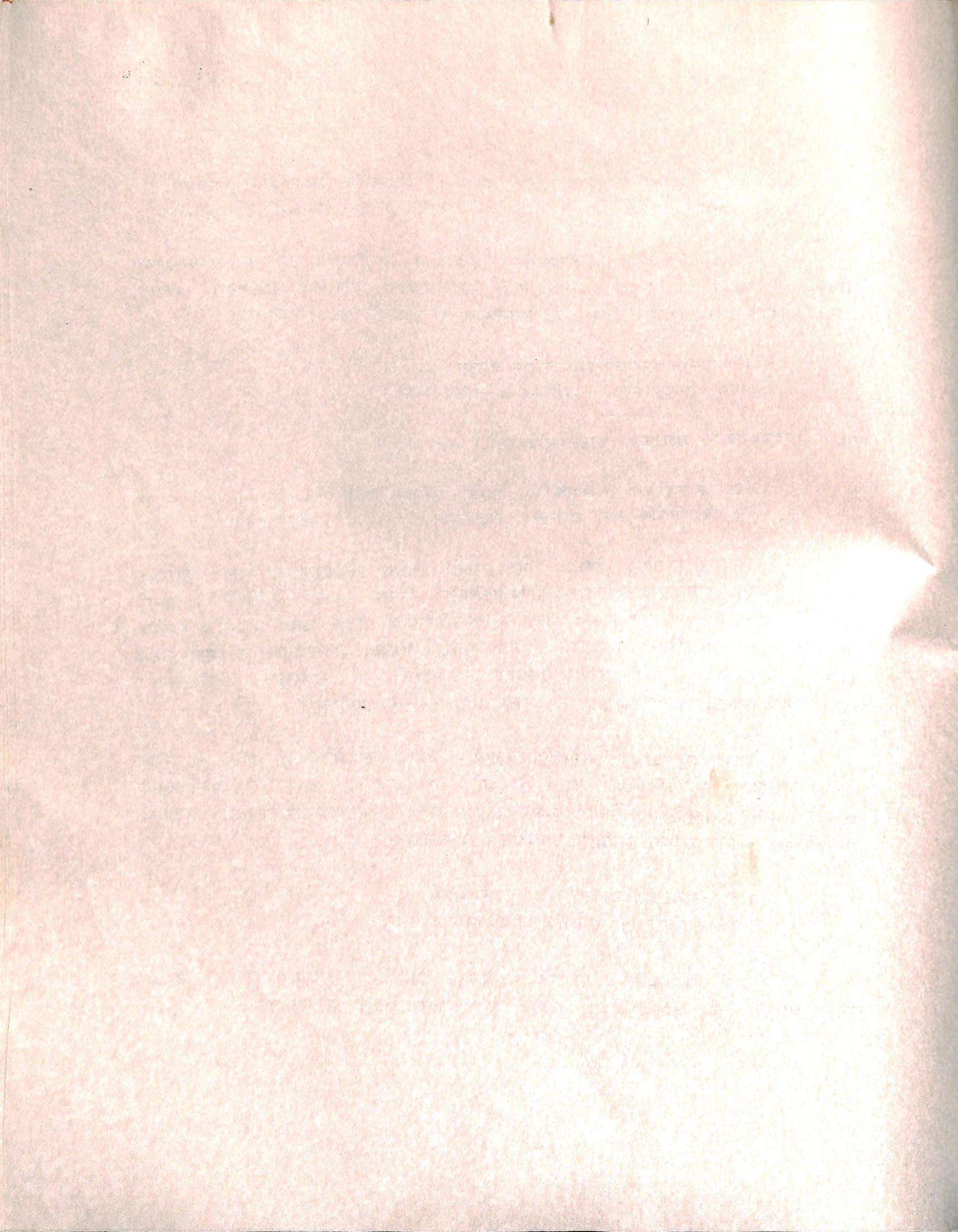
काङ्गप्यवस्था न ते साङ्गस्त यस्यां संविन्न बल्तते ।
तेन-चिद्रूपमेव त्वां योगिनः पर्युषासते । ॥इति ॥

यदा अधर्त्मिकः शिवः सर्वप्राणिनां चित्ते परिस्फुरति, तदा आत्मा
मनसा संयुज्यते, मन इन्जियेण, इन्जियमर्थेनेति रीत्या तेजसां सूर्यदीनां तमसां
घटादीनां जडानामपि प्रकाशमानत्वं चित्ते । चिदात्मनि परमशिवे प्रथमं स्फुरति सत्येव
तत्तदिन्जियद्वारा तत्त्वर्थानां स्फुरणम् । अत्र श्रुतिः "तमेव भान्तमनुभान्ति सर्वे तस्य
भासा सत्रमिदं विभाति ॥" तस्मात् सर्वतः सर्वस्य विश्वस्य ।
उक्तलक्षणस्याविनाभावस्यत्वं विना न भवतीत्यपि न विस्मरणीयम् ।

विश्वमिदं ब्रह्मः सापेक्षप्रतीतिकम् । यथा- स्माप्तियन्नो घटो यदि ब्रह्म
सापेक्षप्रतीतिको न भवति, तदा दुश्यमपि न भवति, यथा - शशाविषाण
इत्याद्यन्वयव्यतिरेकसिद्धेनानुमानप्राणेनावसीयते । अनेन स्फुरणप्रकारिणार्थानां बौद्धत्वं
बुद्धिस्यत्वम्, आन्तरत्वत्य सर्वमपि सम्पद्यते । उक्तान्येतत् -

तदा प्रकाशमानत्वं तेजसां तमसामपि ।
अविनाभावस्यत्वं तस्माद्ब्रह्मस्य सर्वतः ॥

अत्र चिदात्मनि परमशिवे पदार्थानां प्रथमं परिस्फुरणत्वात् तेषां बौद्धत्वं
मूलरामायाति । किं वाङ्गर्थात्मिकः शिवः सर्वप्राणिनां चित्ते परिस्फुरति ।

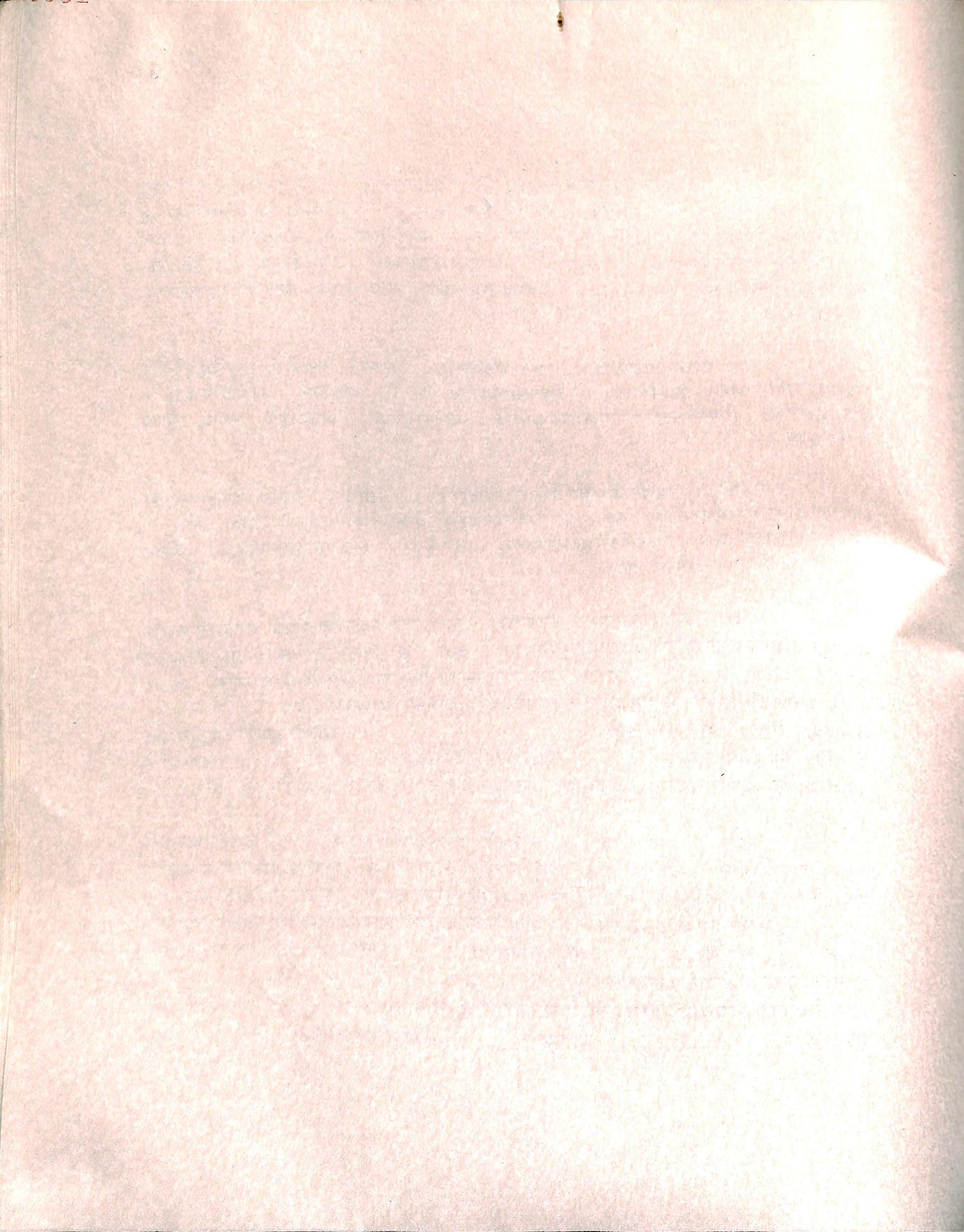
तत्र वर्ण-पद-मन्त्र-काल-तत्त्व-भुवनात्मकः घटाध्वा । तेषु
 वर्ण-पद-मन्त्रात्मकः प्रमाणं ध्वाशब्दात्मकः कलातित्वभुवनात्मकः ।
 प्रमेयाध्वाङ्मर्थात्मकः । वर्णाद्याध्वजयं वाचकाध्वा, कलाध्वजयं च वाच्याध्वा । एवन्य
 कलातित्वभुवनात्मकमर्थात्मिकं स्यूलं । वर्णपदमन्त्रात्मक शब्दात्मिकं सूक्ष्मम् ।
 कलातित्वभुवनात्मका स्याध्वानः, वर्णपदमन्त्रात्मका नामाध्वान इत्यपि व्यवहारः
 प्राप्तिलोकस्ति ।

अत्र पञ्चादशाङ्गाः, सप्तशष्ठिवर्णाः, कावयो वर्णाः, घटात्मिश्चेति
 नित्याषोडशिकाण्डे प्रपञ्चिताः । स्यूलसूक्ष्मपेदेन शरीरे वर्णक्रमः संव्यवस्थितः ।
 वर्णक्रमस्त्रिपिणी चिष्टकितः । वर्णाम्बिकायाः पश्यन्तीस्यम् । अस्याश्च तुरीयं धाम
 परावायूषम् ।

पदानि वर्णसंयोगजान्येकाशीत्यादीनि । तानि चानन्वपदव्यापकानि
 सुप्तिहन्तीपाधिसंकोचितानि सन्ति । वर्णात्मकाश्च मन्त्रा मन्त्राणधर्माणश्च तथा च
 गर्भीकृतासंख्यात्मन्त्रवत् । सप्तकोटिमहामन्त्रा व्यापकाः साहग्रहमशिवास्या मन्त्रा
 एकादशीति नामाध्वानीङ्गित्रयः ।

एवमेव द्विकारोङ्गत्याः कालस्यः कलातित्वात्मकाशाविमर्शस्य परमबिन्दुप्रापकम् । तथा द्वि किञ्चित् कर्तारममु कलयन्ती
 क्तीत्यते कला नामा । तत्वानि शिवशक्तिसदाशिवेशवरशुद्धिविद्यामायाकला विद्या
 रागकालनियतिपुरुषप्रकृतिमनोशुल्दयहन्त्रोत्त्वक्यक्षुर्जिह्वाध्वाणवाक्याणि
 पादपाद्यूपस्त्वयशब्दस्पर्शस्यपरस्परान्तः कालान्यादिशिवान्ती वा भुवनाध्वा ।
 अनाश्रितादिकालानिनक्तान्तः घटात्मिश्चतत्त्वात्मा भुवनानि चतुर्विशत्याधिके द्वे इति ।

एवन्य संविदेव भगवती वापकेशवरकरनि त्रिपुरापिभाना
 परब्रह्मशब्दब्रह्मेति कथयते । तत्र त्रिपुरापवस्थ नानाविभा उद्युत्पत्तयो निरुक्तयश्च
 दुश्यन्ते । तद्यथा त्रिप्यः पुरा त्रिपुरा । त्रिबिन्दुत्रितत्त्वेत्यः पुरा स्थितेति भावः ।
 त्रिपुरा वर्णनामाविभूतकारणस्या संयमकारहकारकामलापर्यायप्रकाशविमर्शस्याङ्गीति
 यावत् । परमा शक्तिरेकविधेव सती बीजीच्छूनवशायां
 ज्ञानक्रियैरुच्छुरुप्यत्रयविन्दुरुप्येणोऽयमाना त्रिविष्ट्य गता त्रिपुरा । एव
 शिवशक्तित्रिचक्षिधामत्रिबीजितत्वत्रिगुणत्रिकोणादिमेवत्रयाविमित्येण
 त्रिवृत्करणरचना त्रिपुरा ।

धामतत्त्वधीठलिङ्गमातुकादिम्यस्तिष्योऽपि पुरा या विद्यते सा त्रिपुरा
द्वैवीप्रकाशाविमर्शसामरस्यस्तिष्येणी । त्रिपुराणवि तु -

नाहीत्रयं तु त्रिपुरा सुषुप्ता पिङ्गला इडा ।
मनो बुद्धिस्तथा चित्तं पुरजयमवाहृतम् ॥

इत्युक्तम् ।

तथा त्रिपुराभिधानं परं ब्रह्म प्रकाशविमर्शसामरस्यात्मकं बीजावस्थास्यम् ।
ततो बीजाच्छूनादिव कलातत्त्वभूवनाभिधेयरूपार्थत्रिकस्य स्थूलस्य
वर्णप्रवयमन्नाभिधानस्यपरशङ्कात्रिकस्य सूक्ष्मस्य कर्तुर्मर्मव्युत्पत्त्या लोकलोकनलोक्यात्मनः
षट्त्रिशतत्त्वसमुदायक्षयस्य श्रैलोक्यस्योन्पत्तौ कारणभूता स्पन्दशक्तिः सन्तुम्पते ।
बीजावस्थायाम्भूतकुरकाण्डप्रत्युषफलादिवस्यास्यपन्दावस्थायामन्तः सदात्मना वर्तते
षट्त्रिशतत्त्वग्राम्भूतः कार्यस्यः प्रपञ्चः । मस्यां
षट्त्रिशतत्त्वारम्भयषट्त्रिशतत्त्वगर्भमहावन्तापरामर्शमिहाविभूतिस्यप्रपन्द्यात्मना
महाविकासभावमापन्नायां तत् स्थितिव्याप्तिरिक्ती नामरः करशनावतिष्ठते ।
प्रकाशस्यस्य शिवस्य हि विमर्श एव स्वभावः ।

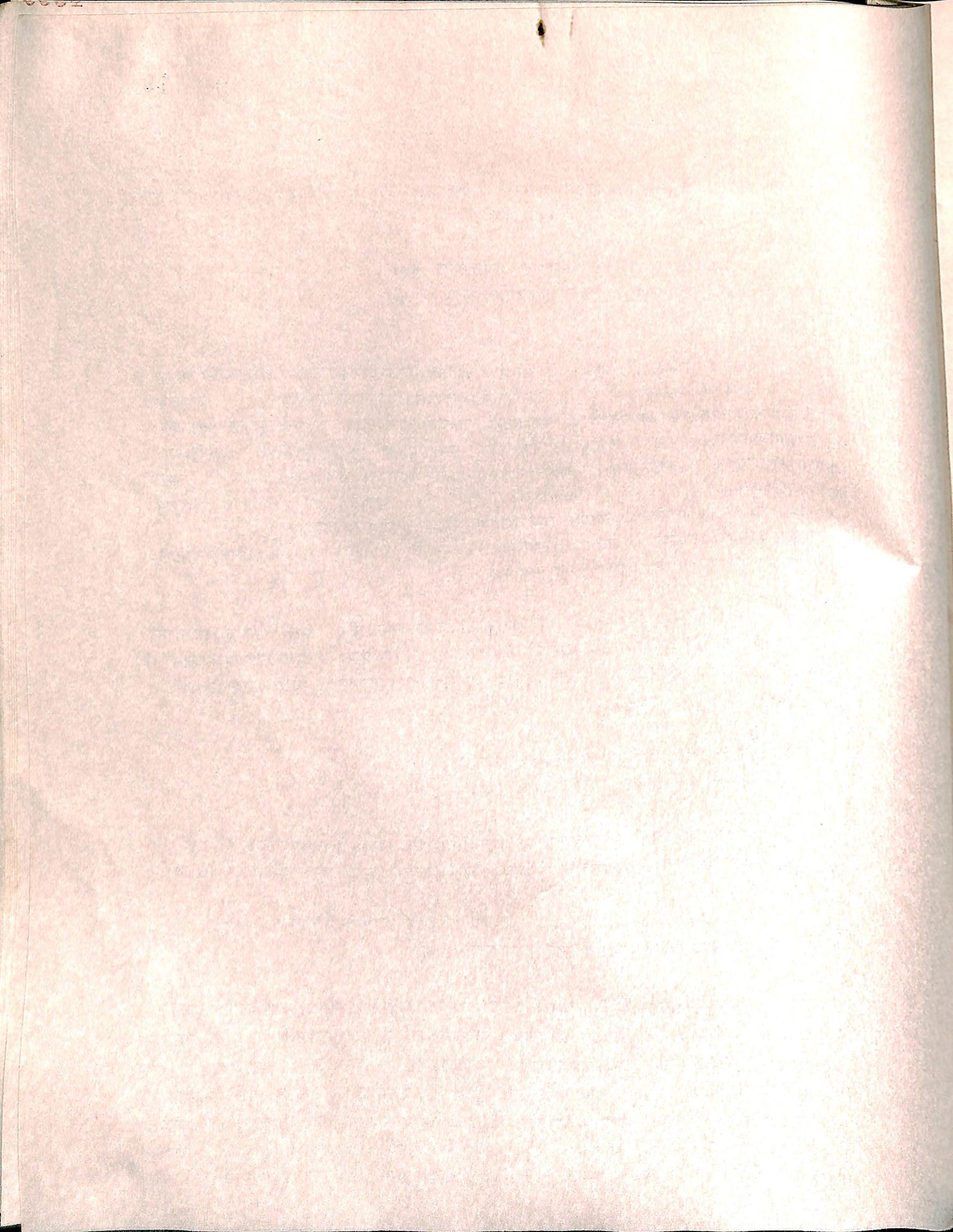
अतः शब्दार्थस्यद्योः शिवशब्दोराम्यन्तरस्यापि कुतं कार्यमुभयोर्याति
इति कुत्वा शक्तिशिवयोर्नित्यसाम्यस्य सिद्धान्तः स्थिरीभूत समयाचाराङ्गभिमानीनां
भक्तानां सम्मुच्चं तिष्ठतीति शक्तिशिवयोः प्रतिक्षणं स्मरणस्य कार्यं एव समयः ।
अत्र वशनि -

पित्याज्ञानमर्थर्च शक्तिर्हेतुरच्युतिस्तथा ।
पशुत्वमतं पञ्चैते तत्रै देयाधिकारतः ॥ ॥ इति ॥

अत एव पाशापसारणपूर्वकशिवत्वालाभाय सद्गुरुरेवाश्रयणीयः । यतो हि
तान्त्रिकवाहृमये गुरुत्वं सर्वातिशायि परमशिवाभिव्यञ्जकमिति सद्गुरुर्क्षयेण महतावरेण
संस्मयते ।

.....स यिवासुः शिवेच्छया ।
भूकित्सुकितप्रसिद्धयर्थं नीवते सद्गुरु प्रति ॥

इति वचनात् सद्गुरोराश्रयणाद्वते भौगमीक्षयोरभिन्नतया प्राप्तिर्वेव भवति ।
सद्गुरुज्ञानात्तौ प्रगवदिल्लेच्च मुख्यं कारणम् । शिष्येच्छा तु तदनुगामिनी । प्रगवनुग्रहस्य
वैचित्रयादेव साधकस्य स्वस्यालाभाय अत्युत्कर्त्तेच्छा जागति । इयमिच्छेव शुद्ध
विद्यापदेन सत्तर्कपदेन वा उच्यते । वद्यपि गुरुतः ॥ शास्त्रतः ॥ स्वत इति कारणत्रये
आम्याहितत्वात् गुरोरेव प्रथमीपात्तत्वादनयोद्देयोः कारणत्वं गुणीभूतत्वमेव । तथापि
“शिष्यप्रज्ञव बीधस्य कारणं गुरुवाक्यतः” इति “उत्तमानां तु विज्ञानं
गुरुशास्त्रानपेक्षणम्” इति वचनाम्यां स्वभावसिद्धस्य ज्ञानस्य प्राप्तत्वं गम्यते ।

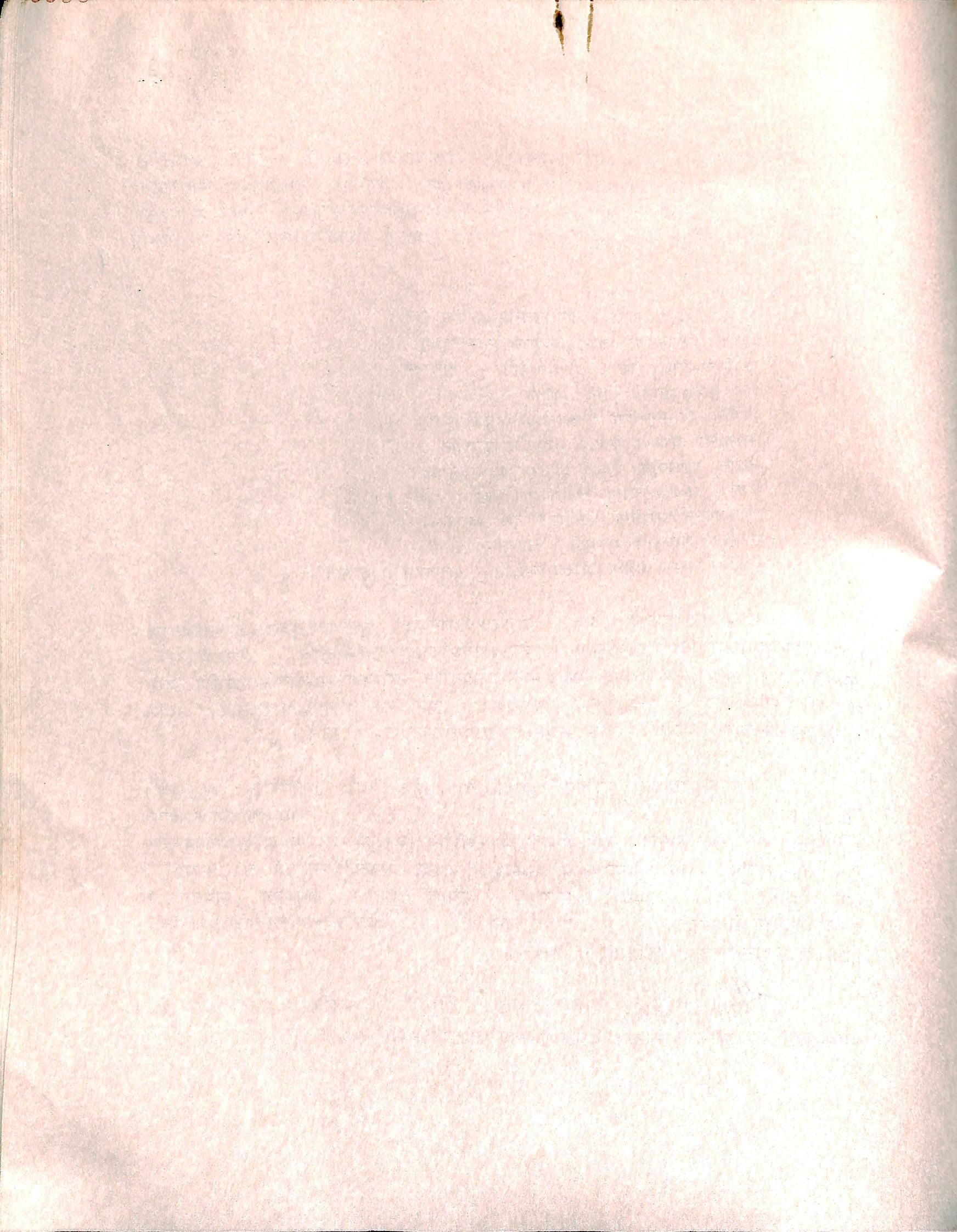
एतादुशप्रातिप्रज्ञानोवयेष्ठि पि गुरुवचनमन्तरा स्वप्नावबोधोद्भवो न भवतीति
सुनिश्चितमेव । गुरोः प्राशस्त्वे स्वाप्न्यस्तन्नानवतो गुरोरेव प्रसङ्गः सर्वात्मना
उपयुक्तः । वैदिकवाङ्मयवदागमेष्ठि श्रौतचिन्ताग्यप्रावनाग्यज्ञानवयस्य वर्णनं प्राप्यते ।
तत्र प्रावनाग्यज्ञानस्यैव मोक्षेककारणत्वात् तस्यैव श्रेष्ठत्वं विज्ञाप्निर्णियते । तत्त्वम्

भावात्परतरं नास्ति त्रैलोक्यसिद्धिमिच्छताम् ।
भावो हि परमं ज्ञानं ब्रह्मयज्ञानमनुत्तमम् ॥
कोटिकन्याप्रवलेन वाराणस्यां शतादन्तेः ।
किं कुरुक्षेऽगमने यदि भावो न लभ्यते ॥ ॥
भावेन ज्ञानमृत्यन्ते ज्ञानान्मोक्षमाप्नुयात् ।
आत्मनो मनसा देव्या गुरोरीश्वरमुच्यते ॥ ॥
ध्यानं संयोजनं प्रीकरं मोक्षमात्ममनोलयम् ।
गुरोः प्रसादमात्रेण शक्ततोषी महान् भवेत् ॥ ॥
शक्तिसन्तोषमात्रेण मोक्षमाप्नोति साधकः ।
गुरुमूलं जगत्सर्वं गुरुमूलं परन्तपः ।
गुरोः प्रसादमात्रेण मोक्षमाप्नोति सद्बृशी । इति ॥ ॥

स्वप्न्यस्तन्नानिन् एव प्रावनाग्यज्ञानस्य मुलभत्वादुक्तलक्षणलक्षितस्य
गग्नुरोमहित्यमाग्माचार्यैः स्वीकृताम् । कुलवशनिष्ठस्मिन् पूर्वकौलाः, उत्तरकौलाः,
समयाचारः, कौलाचारोऽथवा समयकौलमिश्रमतानि श्रीविद्योपास्तावनिवार्याणि इति
कोऽसौ समयाचारः? समयशब्दो नानार्थकः । अत एव "समयाचारतत्परा" इति
ललितासहस्रनामसु ललिताया एक नाम "समयाचारतत्परा" इति ।

बहुराकाशमध्ये वैवीचकं प्रावयित्वा तत्रैव देवीं पूजयेति तत्र पूर्वज
समयः । समयाचारप्रतिपादका विशिष्ठ—शुक्र—शनक—सनन्दन—सनत्कुमारनामकषिप्रिविरचितशुभ्रागमपञ्चकमप्यिसमयपवेनीच्य
ते । तेषु तन्त्रेषु प्रतिपाद्यविषयोऽपि समयः, यद्वा शक्त्यपिन्नशिव एव समयः ।
स्मां द्याति इति समयः शिवः, समया देवी । समयश्च समया च
अनयोरितरेतरयोगङ्गन्धै "पुर्मास्त्रिया इत्येकशीषेणावशिष्ठसमयशब्दः
समयावस्यापनशिवस्य शिवायारच वाचकः ।

✓ किञ्च, तयोः शिवशक्त्योः, साम्यं भवतुमर्हति? पञ्चधा साम्यं
भवितुमर्हति, अधिष्ठानानुष्ठानावस्याननामरूपभेदात् । अधिष्ठानं पूजायास अधिकरणा

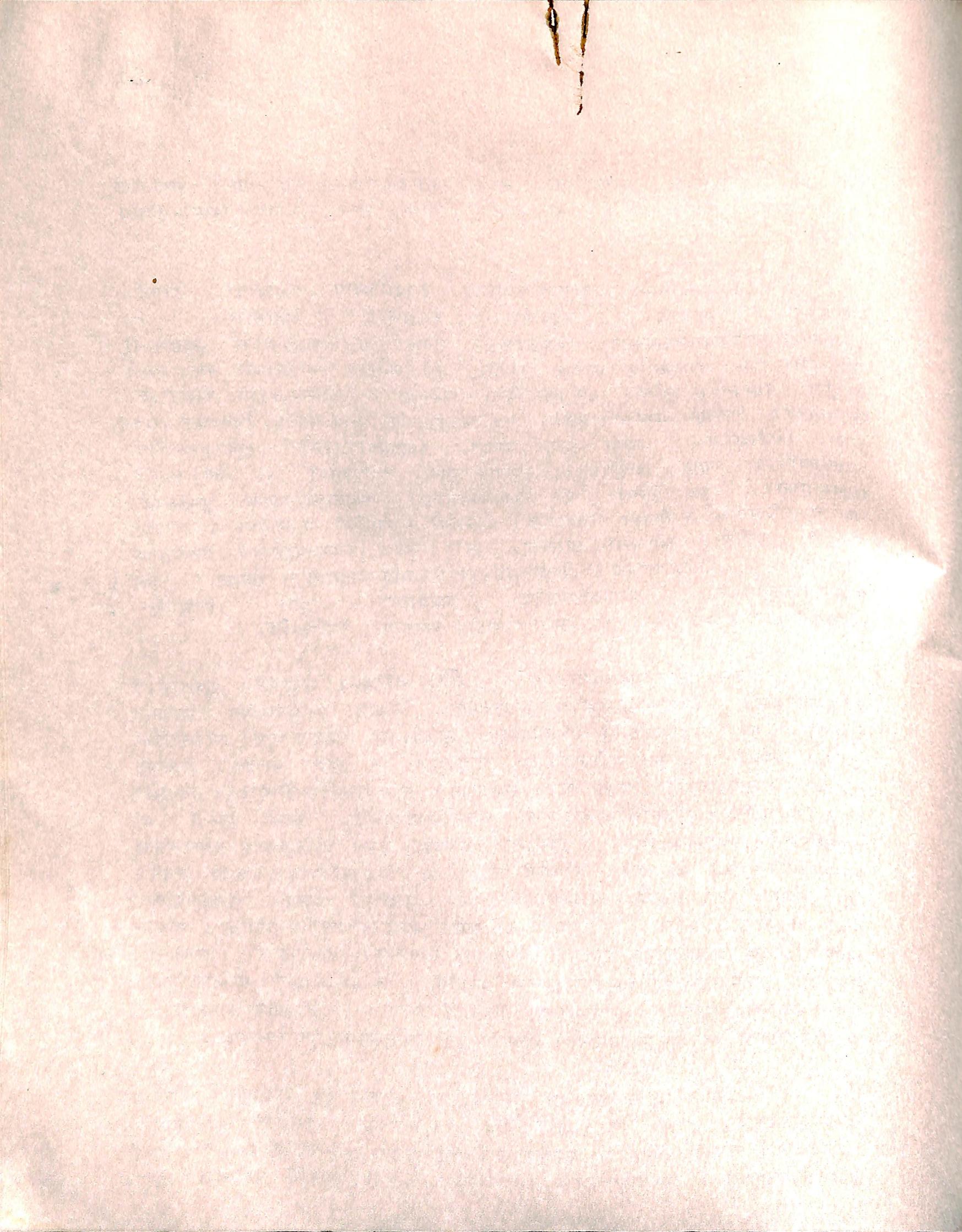

श्रीचक्रादि । अनुष्ठानं सुचिट्स्थिति संहारनिराहानुग्रहपञ्चकूत्यकारित्वम् । अवस्थानं नृत्यादिक्रिया । नामपैरवादि । रूपमारण्यादि । एतानि पञ्च कार्याणि साम्यमात्रित्य क्रियन्ते ।

कल्यामलतन्त्रस्य वरापटलैरूपदिष्ट जाचारोङ्गपि समयाचार उच्यते ।
 दीक्षितस्य पुरुषस्य गुरुकृतया षड्विधेयं चतुर्विधेयं वा
 दुद्धानुसन्धातुर्महावेधाव्यसंस्कारः समृत्युते । अनन्तरं मूलाधाराङ्गत्यता कुण्डलिनी
 शक्तिर्मणिष्ठरचक्रे दीक्षितस्य प्रत्यक्षा भवति । तां सम्पूज्य अनाहतचक्रं नीत्वाक्रमेण
 विशुद्धि आज्ञानयक्त्योर्नीत्वा नीराजनादिना सम्पूज्य च सहस्रबलपदम् सदाशिवेन
 संयोगमवाच्य शक्तीर्मूलाधारकुण्डप्रवेश । एष कार्यकलापो यावत्कालेन निष्पत्येत् तावत्
 कालः प्रतीक्षात्मकः समय इति कथ्यते । समयमतोपास्तकानां शुक्रशनकादीनां
 ध्यानपूजाद्यपि समय इत्युच्यते । शुभादिपञ्चके देवीपूजाया यो वैवकाचारः
 समुक्तप्राप्तिः, स जाचार एव समयपदवाच्यः समयाचारनामकं पुस्तकमपि
 समयाचारप्रतिपादकं कार्येजातं निर्दिशति । उक्तानां पञ्चर्धीणां प्रतमावाद्य य जाचारो
 या वा पद्धतिः समावृता आसीन्, सा क्रियेव समयाचारपदेन निरुद्धिगता
 कौलमार्गप्रेक्षान् समयाचारस्य वैवप्रतिपादिताचारसमतत्वमनुमातुं शक्यते । अतो
 वैष्णिकाचारमुगुणिकता पराम्बोपासनैव समयाचार इति निर्धार्यते । ✓
 सौन्दर्यलहर्याष्टीकाकारो लक्ष्मीधर आन्तरपूजामेव समयाचारं निश्चिनोति ।

चक्रपूजायां बाह्याम्यन्तरा च द्विविधे वरिवस्ये स्वीकृते । हृदयाकाशो
 श्रीचक्रवरिवस्त्रैव समयाचारानुग्रहीता वरिवस्या, यद्यपि कामनाप्रेक्षेन साधका
 उन्यचक्रैः सह सहस्रदलेष्टपि तामर्चयन्ति । हृदयाकाशो समाराधिता शक्तिरैर्हिकं
 मनोरक्षं पिपर्ति । वशिन्यादियोगिनीभिः श्रीचक्रपूजने तु विद्या प्राप्यते । कौलमती
 मूलाधारे तिकोणविन्दौ शक्तिरैरिवस्या सम्पाद्यते । कौलसाधकमित्रकोणस्थितं खिन्तुमेव
 नित्यं समर्चयन्ति । द्विविधेयं वरिवस्या श्रीचक्रान्तर्गतयोन्याः स्त्रिया योन्या वा
 समनुष्ठायेते । चक्रस्थितपूजकाः पूर्वकौलाः, साखाद् दृत्या योनिपूजका उत्तरकौला
 अपिधीयन्ते । इमे ज्ञे भ्रष्टे वरिवस्ये बाह्ये एव । कौलवरिवस्या बाह्येव मन्त्रे ।
 मित्रं पूजनं तु बाह्याम्यन्तरप्रेक्षेनोप्यविधम् । मूलाधारे स्थितां कुलकुण्डलिनी
 समाराधनप्रवपाणः कौलाः, शक्तिरैव तत्र समाराधना कौलनीति गौयतेय । अस्मिन्
 समर्चने प्रत्यक्षं मकारपञ्चकं प्रयुज्यते । समयमते मानसिकाः पञ्चमकाराः प्रयुज्यन्ते । ✓
 तदनुसारं सहस्राद् निःसुतामृतज्वपानं प्रद्यमिति । कामकाधार्यन्तः करणषड्हरिपूर्णां
 वधं सम्पाद्य प्रावनया तन्मासाभक्षणं द्वितीयो मकारः । इन्त्रियनिरोधस्तुतीयः ।
 आशातुष्णावयो मुद्राप्रवेनाभिधीयन्ते । सुधुमानाद्या घित्तसंयोग एव मिथुनीभावः ।

समयमते मनन-मन्त्र-मौन-मन-मुद्राणां पञ्चमकरिषु परिगणनम् । तस्मिन्
 मतेषु नुकूलप्रेनापि मर्चने सम्पाद्यते । वामे तु मध्यचक्राः साक्षात् स्वीक्रियन्ते ।
 तद्रद्व्यवस्थां नीत्वात्पलबलप्रभां महावेवीमष्टादशाम्भुजैर्युतामानन्दभैरवीं योगजननीं योगिनीं
 मविरासिन्पुसम्भूतां सर्ववायुवशकरम्, षट्चक्रप्रेक्षिरां चैतन्यां कुण्डलीं परदेवतां ध्यात्वा

योगी मूलाभ्युजे यजेत् ।

एतत् क्रियसादशनिन् ज्ञानीभवति साधकः ।
ज्ञानादेव हि मोक्षः स्यान्मोक्षः समाधितसाधनः । ॥इति ॥

त्रिव्याप्तय् प्रपञ्चकावीन्यानन्दकापिव्यन्जकानि योगिभिः समाप्तिवन्ते ।

तत्त्वकर्त्तम् ॥

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तत्त्वं देहे व्यवस्थितम् ।
तस्यापिव्यन्जकं द्रव्यं योगिभिः परिपीयते । ॥इति ॥

कल्पसूत्रेण प्रतिपादितम् ॥ "आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तत्त्वं देहे व्यवस्थितम् ।
तस्यापिव्यन्जकाः प्रपञ्चकारास्तैरर्चनं गुप्त्या प्राकट्यान्निदयः" इति ।

किन्त्वेतैरर्चनं गोपनीयतया सम्पादनीयम् । प्रकटपूजनेन तु निरयप्राप्तिरपि
कल्पसूत्रे एव स्मृतत्वात् । सम्पादयाचपारिणो वैष्णवार्थं प्रकारप्रपञ्चकमनुपादेयमवैदिकन्य
स्मरन्ति । किन्तु तिषुरमहोपनिषदि "परिश्रुतं ज्ञापमाद्यं पतन्त्य इति वचनेन
प्रपञ्चकाराणां परिगाहणात् सम्पादयाचपारिणां वैष्णवानां च मतमनानविलसितमेव ।
सत्यापसत्यमतयोः प्राक्तनः कलङ्ग ऋग्वेदर्चा" न यातव इन्द्र ब्रह्मवुर्णी न
वन्धनावशिष्ठः वैद्यभिः सराधर्मदयो विष्णुस्य जन्तोर्भा शिशनवेवा अपि गुरितन्त्वं
इति शिरानदेवपदेन वामाचारिणमेव गणणम् । यद्यपि शिरानपदं पुरुषेन्द्रियार्थमेव ✓
साधारणतया प्रयुज्यते, तथापि मुकुन्दशर्म्भवस्त्रीनामकेन विदुषा निरुक्तविवृतौ
स्त्रियुसीसम्पादयोरपि करणार्थं स्वीक्रियते । पाशचात्यविद्वांसोऽस्य इष्वस्य व्याख्याने
पदार्थाणां प्रयोगितं विकृतमुक्तमावितवन्तः, तथापि यास्काचार्येण - "शिरानदेवा
अम्बद्वाचर्याः" इति व्याख्यामात्रिन्य वृत्तीपूजनकर्तुणाम् उत्तरकोलानामेव संकेतो ═
विहितः । इत्यं प्रकारप्रपञ्चकं सर्वथा निषिद्धमिति कथनं
वैदिकवाङ्मयाज्ञानापिव्यन्जकमेव ।

स्त्रौंत्राणामणियागस्य ज्ञानवतां सर्वमिदं सुस्पष्टमेव । सूत्रगन्थेषु
पूर्वमीमांसायामुपनिषत्सुमकारप्रपञ्चकस्य नियतकार्येष्वपिकृतेभ्यः प्रयोगः कण्ठरवेण
स्वीकृतेः । अजितेन्द्रियैवेच्छं सेवितं प्रपञ्चकं सुतरां निन्दनीयम्, लोकविद्विष्टम्
लोकोऽलेजकम्, निरयसाधकन्य ।

अत्रत्या प्रक्रिया मन्यतान्त्रिकप्रक्रियाभ्यां विभिन्ना । अत्र

स्नानग्रण्डलनिर्माणकुण्डनिर्माणघोडान्यासनवारणादिपूजा विधानादिवत् । अस्य
ज्ञानज्ञयमयत्वात् । ज्ञानस्यापि ज्ञानमयत्वे ज्ञानस्य सदाशुचित्वादत्र अशुजित्वं न
स्वीकृत्यते । शुद्धयशुद्धी न वस्तुधर्मा इति तु तन्जसारे महामाहेश्वरापिनवगुप्तेन
स्फुटमुपवर्णितम् । निशब्दव्यादिपिरव्यवयगः क्रियते । तदुक्तं महामाहेश्वरेण जयरथेन

द्रव्यश्चैव लोकविद्विष्टैः शास्त्राद्यच्च बहिष्कृतैः ।
विजुगुप्तैश्च निन्देश्च पूजनीयस्त्वयं तत्त्वमः । ॥इति ॥ ॥

प्रकाशानन्दचिन्मयत्वात् पैरवशब्दव्यपदेश्यस्य दाक्षीत्यरसस्यात् पानेन
परमोत्कर्षप्रक्षमुपदिश्यते । वस्तुगत्या बहवीनां शक्तीनां स्वयं पैरवस्य च
प्रियत्वादस्य द्रव्यस्य गाहवत्वम् । अत एव कुलाचारे पञ्चमकारस्य परिवर्जनं
प्रायशिचत्ताय मयन्ते । तदुक्तं जयरथेन —

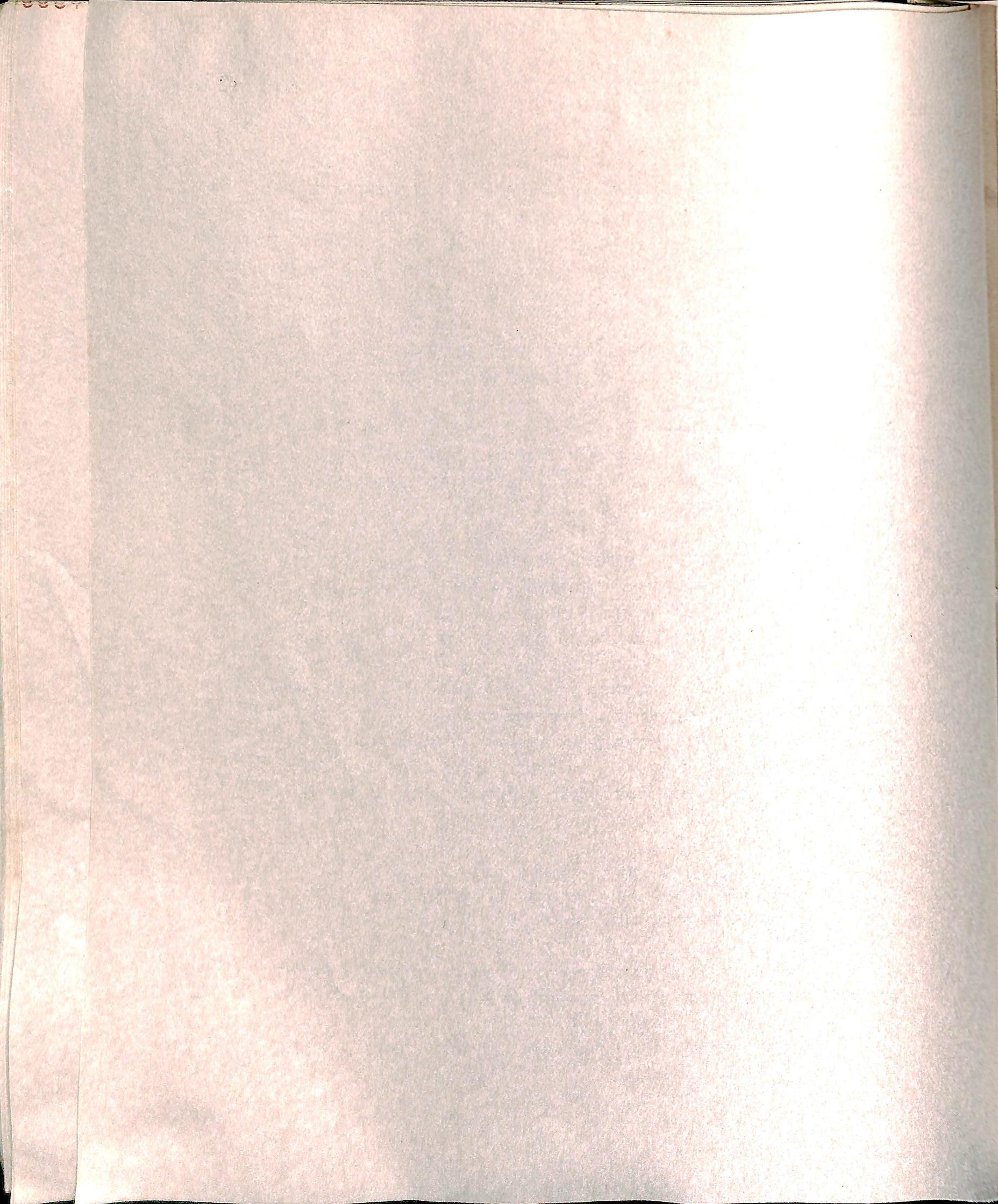
कुलाचारसमाप्युक्तो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।
यदा मद्येन न स्पृष्टः प्रायशिचत्तं तदा चरेत् । ।
किनमेकं दिनार्धं वा तदर्थं चार्यमेव च ।
निवृत्तेरलिपानस्य प्रायशिचत्तीपवेन्नरः । ॥इति ॥ ॥

एतत्सर्वे कुलाचक्षियोक्तजपूजायापरायणानां गुरुशश्वरानिरतानां
ज्ञानविज्ञानकुशलानां महिताशयानां द्विजजपवाच्यानामेव । तौत्यात् प्रवृत्तिस्तु
निन्दिततेव । अयं ज्ञानमार्गः । शडकातडकविद्विषितानां दुर्बलहृदयानामत्रपवेशो निषिद्धः ।
उत्कृष्टाधिकारिणामेवात्र प्रवेशः । अत्र तेनैव द्रव्येणार्थ्यवानस्य महत्पृष्ठप्रवत्वम् ।
मास्त्रेण कुलवर्णने अद्यास्यैव प्राधान्यात् तदुचितद्रव्योपयोगीन परमेश्वरोपदिष्टत्वाच्च ।
तदुक्तम् —

तेनाधिपत्रप्राधान्यं जात्वा द्रव्याणि शम्पुना ।
यान्युक्तान्यविशडकोऽत्र भवेच्छडका हि द्रूषिका । ॥इति ॥ ॥
द्रव्याणि रत्नपञ्चकावीनि इति ।

पिण्डिकत्या पञ्चमकारवस्त्रयनि संशोध्य अमृतसम्पादनमस्मिन् मार्गे ।
निर्विश्यते । मातुकासु परया विद्यया सम्पुटिता मालिनी एव मातुका प्रशस्यते ।

मालते विश्वं स्वरूपे भूते इति मालिनी, मर्यवा मालयति मार्तः

करोति कुरुत्वं जगद् इति च मालिनी । अस्या पितॄन्योनित्वात् योनीनां च
विसंषुलत्वान्वादि फान्तेति मालिनीक्रमः । तद्यथा - न् र् र् र् ल् य् च्
च् ई् ण् उ् ऊ् ब् क् ल् ग् च् इ् म् घ् य् ड् ठ् ण्
भ् झ् झ् ज् र् ट् प् छ् ल् झ् स् अ् ह् घ् झ् म् श्
अं् त् ए् ए् ओ् ओ् द् फ् इति ।

मालिनी हि प्रगवती मुख्यं शाकतं रूपं बीजयोनिसंघटेन
स्वप्रस्तवनामद्वाप्त्वामन्वर्थे चैतन्याम् रुद्रशक्तिमालिनीभिकृता, फलेषु पूर्णिता
संसारशिरिशिरसंहारनावभ्यमरीसिलिमोक्षधारिणी वानावानशक्तिमुक्ता इति
रलयोरेकत्वस्मृतेः । अत एव प्रष्टविपिरपिमन्त्रप्रतन्यासात् पूर्णो भवति । तदुक्तम् -

अनन्तैः कुलवैद्वैस्तु कुलशक्तिभिरेव वा ।
मालिनी तु यजैयद्वैवीं परिवारितविग्रहाम् ॥
अभिपूर्णयोनिमध्ये तु नाविकान्तं कलौ युगे । इति ॥

कुलमार्गेष्टि मिन् शरीरमेव परात्परं तीर्थम् । न हि शरीरावन्यत्र बाह्यं
तीर्थमुपद्युक्तम् गुरुरेवात्र परात्परं तत्त्वम् ।

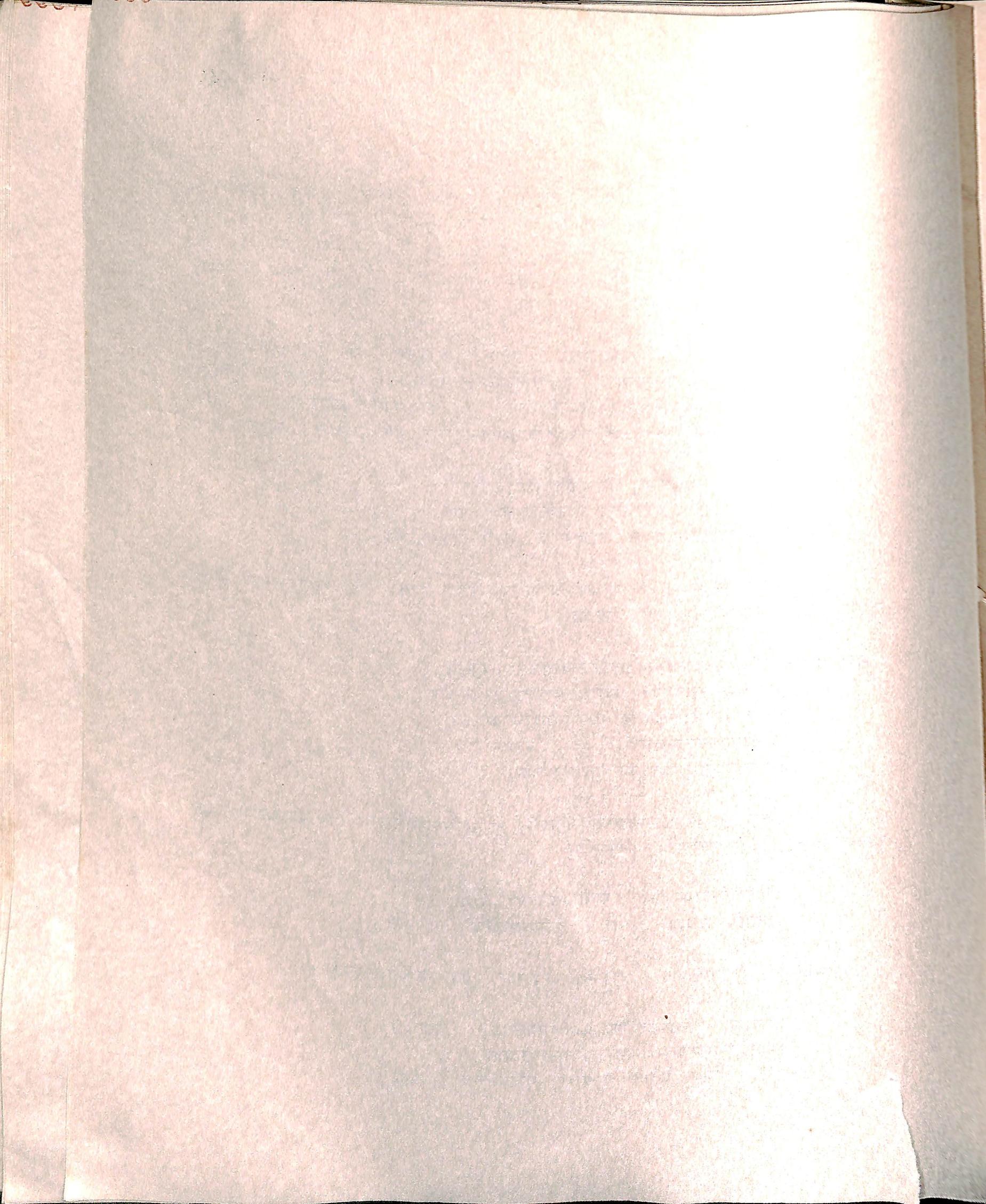
गुणात्मुपविशाति गुरुरात्मोपवेशवात्यन्वीयते । तदुक्तम् -
गुशब्दस्त्वन्धकारः स्याद् स्शब्दस्तन्निरोधकः ।
अन्धकारनिरोधत्वात् गुरुरित्यभिधीयते ॥
गुद्यागामात्मतत्त्वान्व वोधनावपि ।
रुद्रादिवेचतारुप्याद् गुरुरित्यभिधीयते । इति ॥

अती गुरुवाक्यमुल्लडन्ध्य किमपि कुल्यमनिष्टकारकम् । लानप्रवाहमार्गेष्टि मिन्
मण्डलघीठ-पुद्रा-चतुणमिवात्र पाशस्त्वम् ।

वाऽच्छातिरिक्तवारं सर्वमिल्हीशवरं गुरुम् ।
भजामि तन्मयो भूत्वा तं हंसमण्डलोपरि । इति ॥

मण्डलम् - गुरोर्मण्डलम् । पीडान्योकपन्याशत् । यथा सांख्यावनतन्त्रे -

वीडांस्तु विन्यसेद्वैवि मातुकास्थानेके प्रिये ।
सितासितारुणश्यामहरित्यीतान्यनुक्रमात् ॥
पुनः क्रमेण वैवेशि पन्चाशत् पीठसन्धयः । इति ॥

यथा - अं कामरूपाय नमः । आं वाराणस्यै नमः । इं नेषालाय नमः । इं पौपैद्वर्धनाय नमः । अं पुरस्यतकारमीराय नमः । अं कान्यकुल्जाय नमः । ऋं पूर्णशैलाय नमः । ऋं अर्खवाचलाय नमः । लुं आमातकेशवराय नमः । लुं एकमाय नमः । एं त्रिसोत्से नमः । ऐं कामकोटये नमः । औं कैलासाय नमः । औं भृगुनगराय नमः । अं केवाराय नमः । अः चन्द्रपुष्करिण्यै नमः । कं श्रीपुराय नमः । अं ओकाराय नमः । गं जालन्धराय नमः । घं मालवाय नमः । इं कुलान्तकाय नमः । चं देवीकोटाय नमः । छं गोलकण्ठाय नमः । जं मास्तैश्वराय नमः । भं अट्टहासाय नमः । अं वैराजाय (विरजा) नमः । ठं राजगृहाय नमः । ठं महाप्रधाय नमः । इं कौलापुराय नमः । इं श्लापुराय नमः । णं कालैश्वराय नमः । तं लघनितकायै नमः । थं उच्चज्यथिन्यै नमः । वं चित्रायै नमः । धं श्रीरिकायै नमः । नं हस्तिनापुराय नमः । षं उड्डीशाय नमः । कं प्रद्यागाय नमः । वं षष्ठीशाय नमः । मं मायापुर्यै नमः । मं जलेशाय नमः । टं मलयाय नमः । रं श्रीशालाय नमः । लं मैरवे नमः । वं गिरिवराय नमः । शं महेन्द्राय नमः । घं वामनाय नमः । सं द्विष्टपुराय नमः । इं महालक्ष्मीपुराय नमः । कं औद्याणाय नमः । कं छायाचूजाय नम इति ।

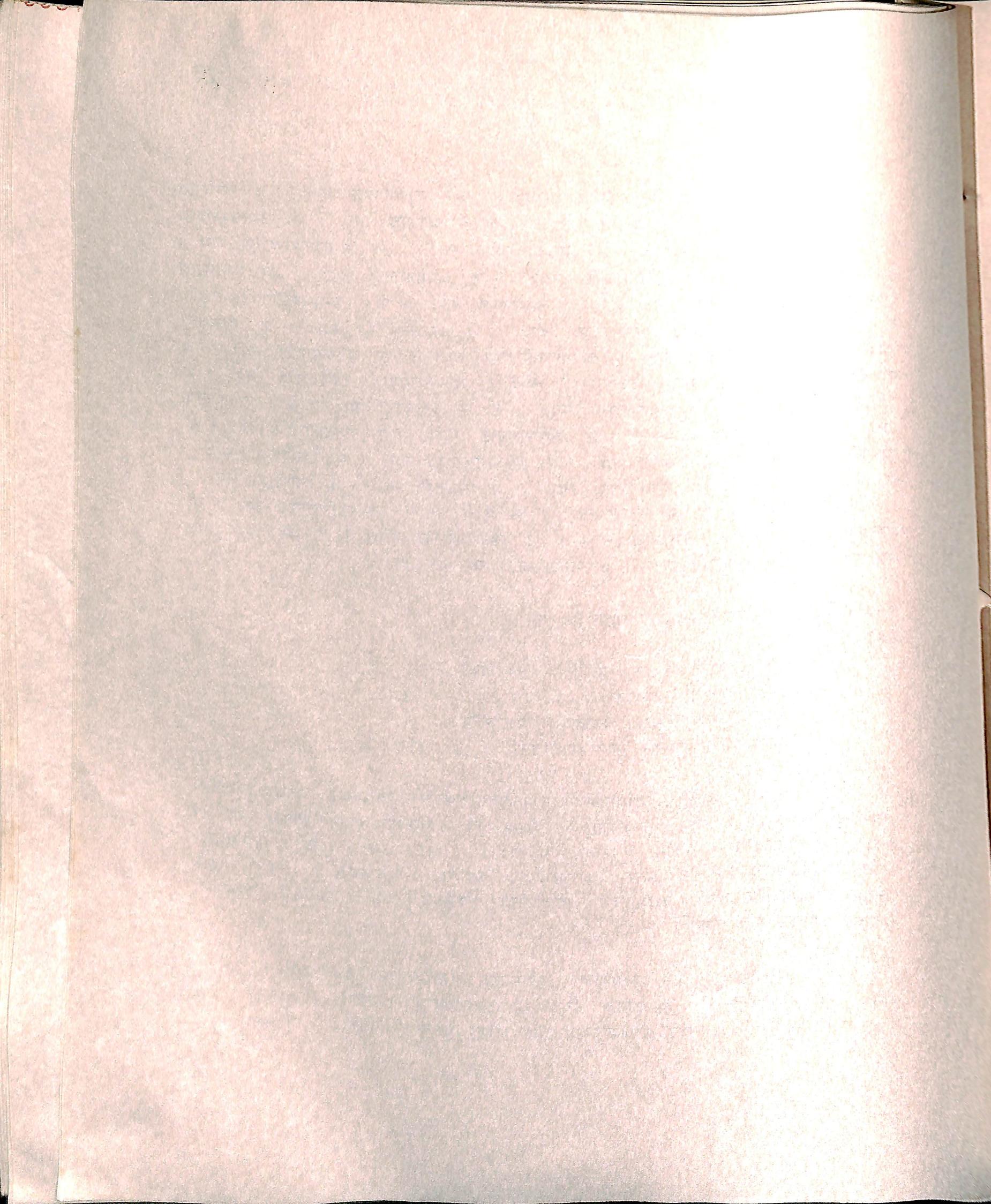
एतान्येव पञ्चाशदेकपीठानीति पीठक्षेण गृह्यते ।

मुक्रा -

मुद्रं कुर्वीन्त देवानां मनोसि तारयन्ति च ।
तस्मान्मुक्रेति सम्भ्याता । । । ।
मुद्रं स्वरूपलाभास्य देहद्वारेण चात्मनाम् ।
रात्पर्यंति यत्तने मुक्रा भ्रक्तीतिता । । इति । ।

एषा विद्या योगक्रियाचयाप्तिरशीषपाशाजालान्मोचयित्वा कात्यीययपुर्युष्टकं (मनोबुद्ध्यहड्डकारः पञ्च तन्मात्राणि) संस्कारान् ब्रावयन्ती (ग्लापयित्री) या सा मुक्रा मुक्राशब्दस्य योग एव पर्यायः । सा च मुक्रा चतुर्विधा, कायकरवाकचित्तामेवान् । इत्यं कायिकी, करजा, मन्त्रिकी, मानसी इति चतुर्विधाप्तिर्मुक्राप्तिरिचत्तं वागिन्जियं करशरीरौ संशोध्य जीवः सर्वमपि पाशाजालं पित्त्वा शिवस्वरूपं ब्रजेत् ।

मन्त्र - मत्रि गुप्तभाषणे इत्यस्माव धातोर्मन्त्रशब्दो निष्पद्यते । अत त मन् - श्रेष्ठन्भातुम्यां सहयोगेन निष्पन्नमन्त्रशब्दस्यैवाथो गृह्यते । मननात् ब्रायते इक्षमयस्त्री मन्त्रः । मननात् ब्राणकर्त्त्वमेव मन्त्रशास्त्रे मुख्यतया गृहीतः । तत्रुक्तम् -

मोचयन्ति च संसाराद् योजयन्ति परे शिवे ।
मननवाणधमित्वात् तेन मन्त्रा इति स्मृताः । ॥इति ॥

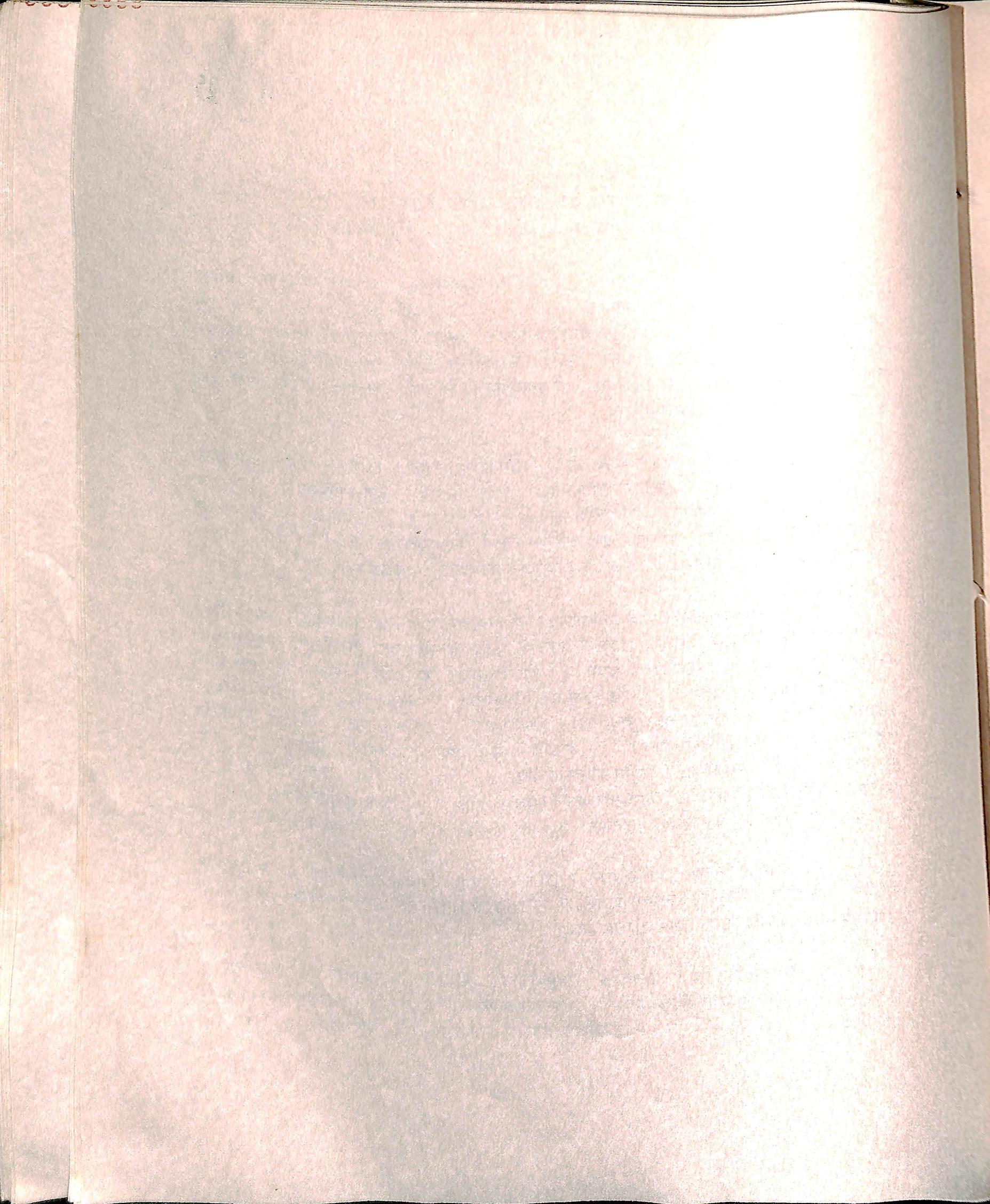
सर्वे मन्त्राः परामृतसाराः चित्प्रकाशात्मकाः
सुचिट्टस्थित्यादिपश्चकृत्यकर्तुत्वाधिकारं विभृति । मुख्यतस्तु
पाशमीचनशिवत्वाधिव्यक्त्यनुगाहकर्तुत्वादिपर्मत्वाद् मन्त्रा उच्यन्ते । परशुरामकल्पसूत्रे
— "मन्त्राणामधिन्त्यशक्तिता" इति सूत्रे मनायासेन तेषु ज्ञानवारिकाया मविद्याया
मनवर्तनसामर्थ्यं प्रतिपादितम् । तत्रैव — "वर्णात्मका नित्याः शब्दाः" ॥ इति वर्णसमुद्राय
क्षयाणां शब्दानां नित्यत्वमधिहितम् ।

वर्णमातुका एवास्त्रिलशक्तिः पिण्डीभूतं मूलं रूपम् । "अ" इत्यनुत्तरं
चित्प्रकाशकितर्वा । "आ" मानन्वशक्तिरूपः "इ" कारः इच्छाशक्तिः, उकारश
ज्ञानशक्तिरूपः, ईकार शशाशक्तिः, "ऊ" कार ऊर्मिरूपः, ऋ, ऋ, लु
इत्युभ्यच्छायाधारित्वाद् अर्थात् बीजयोनिस्पत्वात् सङ्घटात् "ऐ" "ओ" इति ।
एतद्वर्णचतुष्टये क्रियाशक्तिः । सर्वे कार्याभूतमनुत्तरमेवान्ते प्रवेक्षयति ।

ज्ञानप्रधानतया संवेदनसारतया च प्रकाश एव बिन्दुतयाङ्कमन्ते अम् इति ।
तत्रैवानुत्तरस्य विसर्गां जायते "आ" इति । एतत् षोडशास्वरं शक्तीनां बीजस्वररूपम् ।
तत्त्वनुत्तरात् कर्वतः इच्छायाः चर्वाः, सकमिकाया इच्छायाः सकाशात् ट्वर्गत्वार्गी
, उन्मेषात् पर्वाः । इच्छायास्त्रिविधायाः सकाशाद्, व-र-लाः,
उन्मेषाङ्ककारः, इच्छायास्त्रिविधायाः सकाशात्, श-ष-सा इति । विसर्गाति
"टं" कारः, यसोनिसंयोगाः, शकार इत्येवप्रेष प्रगवान् "मनुत्तरः" एव
कुन्तीश्वररूपः । तस्यैकैव कौलिकीविसर्गशक्तिः । स च एव विसर्गस्त्रिविधा —
माणवशिष्ठत्विशक्तिरूपः, शक्तिरिचत्तप्रत्यक्षः, शास्त्रवरिष्ठत्वप्रत्यक्षः ।
विसर्गं एव विश्वजनने प्रगवतः शक्तिः । एवमियत्पर्यन्ते यदा निर्विप्रागतीक एव प्रगवान् ॥

बीजयोनितया शक्तिमान्, शक्तिरूपं पृथग् उष्टकपरामर्शो शकार साहित्येन
अर्थात् चक्रेश्वरसाहित्येन नववर्गात्मिका । एकैकपरामर्शाधान्ते पञ्चाशब्दमेवाः, तत्रापि
साम्प्रवक्तुप्राण त्रिवपरामर्शो एकाईत्तिरूपत्वम् ।

चित्प्रकाशतरेव मानवेष्ट आन्यन्तेर स्थिता सिंहासनासङ्गा विराजते ।
चित्प्रकाशतरेव स्वामिप्रमुखविश्रामावस्था स्वातन्त्र्यबलाद् यदा चित्प्रकाशतरेवानन्वत्मना
परिणामः, तथैवानन्वस्य बहिरुपतयेच्छालानाक्रियात्मना परिणामः । एतत्रैव

पूर्वोक्तकथनज्ञाते वर्णमात्रकाप्रिप्रस्ततवक्त्रैः सन्ध्याविना पृथक् पृथक् शब्देभविश्च
हालिककी किलापित्यकितः ।

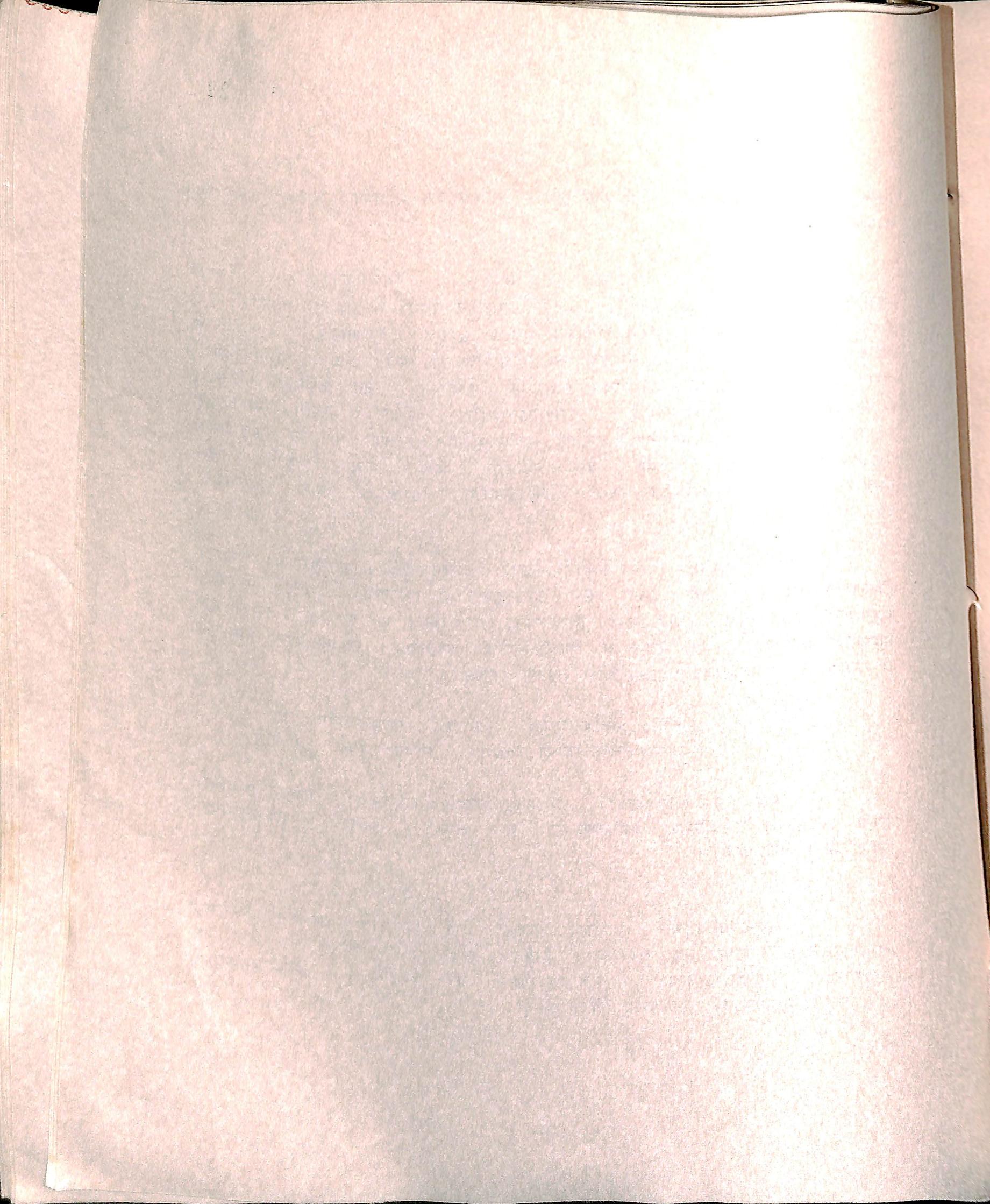
तद्यथा- अकार एव अनुत्तरं चित्तकितनामि । । तस्यैव
स्वापिमुखोपस्यानम् । अ॒म॒म॒मा॑ इति आनन्दशक्तिः । एवप्रेव "इकारः एव
हृष्टाशक्तिः । तस्यैव स्वापिमुखविश्वामे "इ॒इ॒इ॑" हृशनशक्तिः । उकार एव
उन्मेषः । लानशक्तिः । । तस्यैव स्वापिमुखविश्वामे "उ॒उ॒ऊ॑" ऊमितशक्तिः ।
तया लानस्य सम्बर्धे तोस्मिन् लड्हरीणां सम्बर्धनम् तेन ऊमितिः संज्ञायाः
स्मार्यक्यम् । अनुत्तरस्यानन्दस्य वेच्छाशक्तिसंयोगे "एकारः" इति क्रियाशक्तेः
स्वस्यम् । तथैवानुत्तरस्यानन्दस्य वोन्मेष उकारसंयोगे "ओकारः" इति क्रियाशक्तेः
प्रसारः । अनुत्तरस्यानन्दस्य वा एकारेण सङ्ग संयोगे "ऐ॒कार इति
क्रियाशक्तिः । अनुत्तरस्यानन्दस्य वोकारसंयोगे "ओ॑कार इति क्रियाशक्तेः
स्वस्यम् ।

क्रियाशक्तेरेत एव चत्वारो वर्णाः प्रतीक्याः । इतीङ्गिकः प्रसारः
क्रियाशक्तेनामित्ति । रुद्रा सती सैव प्रत्यावृत्ता मध्यातिनीः शक्तीः स्वान्तः
संस्थाप्य समष्टिरूपं धारयन्तीं विन्दुरूपतां प्राप्नोति । स च बिन्दुरनुत्तरेण सङ्ग
सम्पूर्णैकत्वमापद्यते । एष बिन्दुरेव शिवविन्दुरिति बोद्धव्यम् । एवमनुत्तरस्य विमर्शस्य
च समाहारे "अहंभावः" प्रसरति । तदुक्तं सङ्गकेतपद्धतिः ।

अकारः सर्ववर्णाण्यः प्रकाशः परमः शिवः ।
हकारोङ्गत्यकलारूपो विमर्शः कथितः प्रिये । । इति । ।

एवं प्रकाशविमर्शयोः प्रत्यासङ्गारनीत्या सङ्गघट्टः समाहारोङ्गद्विमिति
निरवलवर्णशक्तिं समूहस्य शक्तिचक्रस्य च प्रतीकः । हकारः प्राणवायकत्वात्
प्राणात्मना परिणमति ।

तदुक्तमभियुक्तै - "प्राक् इकितः प्राणे परिणता" । प्राणस्यैव विकासो
वाक्याक्तिः । प्राण एव वागात्मना निर्विल व्यवहारप्रयन्त्रं व्याप्नोति । एष एव
सूक्ष्मस्य स्थूलप्रसारक्रमः । एषीङ्गहंभाव एव परमात्मनः स्वप्नावसिष्ठस्य
प्रकाशवर्मशतमकसङ्गघट्टस्वरूपस्य परिषायकः ।

अत्र यावद् "अहम्" प्रतियोगिनः "हृष्म्" प्रावस्य जगतो
विकासो नाऽभूत् । तावद् इवं प्राव एव विश्वस्य प्रतीकाः । अतः
स्वातन्त्र्यशक्तिबलात् अहंप्रावस्यैव विभक्तस्येणेवं प्रावस्यैव क्रमो महाशून्यमध्यतिक्रम्य
परमशून्यात्मना वक्तुं शक्यते । महासुष्टुः समष्टि स्पस्य समष्टेश्च व्यष्टिस्येण क्रमेण
सुष्टुः प्रसारः । एवं विभिन्नासु स्थितिषु शून्यसंज्ञकासु बुद्धि-प्राण-मन-इन्द्रिय
विषयाणां क्रमशः स्फुरणम् । अनेन क्रमेण सुष्टुर्बुद्धिर्मुखीयाधाराऽनुक्षणं प्रसरति ।
विषयसुष्टुः मूलप्रकृतेः सकाशात् सदुशापरिणामानन्तरं विसदुशापरिणामस्याविभविः ।

सदुशापरिणामस्तु गुणात्मकायाः प्रकृतेः ।
विसदुशापरिणामस्त्वच्छाराकित स्वप्रावात् सदृक्कल्पाङ्गा । परिणामस्याद्यस्वरूपं
परिणामात्मकं तत्वान्तरात्मकम् । अन्तिमं रूपं तु धर्मलक्षणावस्यापरिणामात्मकम् । पूर्वं
चर्चितस्य अनुत्तरचिष्ठकतेरकुलस्वरूपात् सर्वप्रथमं कुलशक्तिराविभविः । एषां
कुलशक्तिरेव कुलकुण्डलिनी-कुण्डलिनी-कुण्डलीनामना वाङ्गिप्रधीयते । विसर्गाशक्तिरेवेष्यं
सूक्ष्मतमं रूपमित्यत्र न सन्वेदः । निश्चिलस्य विश्वस्य संस्फुरणं अस्याः सकाशादेव
ज्ञायते ।

सुष्टुरपि प्रेव-प्रेवाप्रेव-आपेवादिनाम्नार त्रिधा भिद्यते ।
स्वूलात्मकप्रेवसुष्टुरेवाणविसर्गः । प्रेवाप्रेवात् शाकतविसर्गः । आपेवात् शाम्पव
विसर्गः । एषु त्रिषु यः स्वूलः स सदृक्कुचितसामान्यात्मकशिचतविसर्गं एव । अत्र
बुद्धिर्मुखप्रावस्य प्राबल्यात् प्रमाणप्रमेवादिविश्वसुष्टीनां स्फुरतया प्रकाशनम् । द्वितीयस्मिन्
सूक्ष्मविसर्गात्मनि शाकतविसर्गं चित्तस्य सम्बोधः । अस्यां वशायां निष्कलमेव,
आत्मप्रापर्णाय नित्योद्यातं प्रसरति ।

अत्र प्रकाशस्य अस्फुरत्वात् समुद्भूतस्य चराचरविश्वस्य तस्मिन्नेव
होमात्मकं समर्पणं प्रतीतिसाक्षिकं संतिष्ठते । एवं शक्तिबहा ।
सूक्ष्मातिसूक्ष्मशाम्पवविसर्गं तु न प्रेवस्य, न वा प्रेवाप्रेवस्य परिलानम् । विश्वमयि
तत्र न प्राप्तते । सा तु स्वरूपावस्थाऽनन्दात्मिकास्वामिन्ना । चित्तमयि प्रलीनं सत्
तत्रावतिष्ठते । केवल संविदशैतन्यस्यवा तत्रावस्थितिः । पूर्वोक्ता
विसर्गाशक्तिरेवानुत्तररैतन्यस्यादा शक्तिः । इयं परप्रमात्रासहाप्रेवरूपेण स्वरूपात्मना
तिष्ठति । अत्रावस्थानं रिक्तमिव प्रतीयत इति हेतोस्तस्या इच्छारूपेण स्पन्दनं
भवति । इमाप्रेव कामकलानामनापि वर्णयन्ति । कामकलैव तत्वसुष्टुः सुष्टुर्बा मूलं
रूपम् ।

बहिरुमुखीभावस्य कारणं कोम्प एव । तदुक्तं रहस्यकृता—“सकाकी न रमते स द्वितीयमैक्षत्” इति । अनुत्तरानन्दयोरिवास्य बीजं निहितम् । तत एव बहिरुमुखीभावस्य प्रसरः ।

चित्तुक्तेरेव नाम सप्तवशी कलातिमका “अमा कला” “अमृतकला” वा । विसर्गशक्तेः सकाशात् परापरप्रेदेनानन्दप्राणशक्त्योर्विकासः । विसर्गद्वयरूपेण विन्दुङ्गये पूर्वोक्तयोरानन्दप्राणशक्त्योः समुद्रभावकः । एषाङ्गमापरपर्यायाङ्गमाकलैव बिन्बोर्गतिमवाप्यात्मनः समुच्छलत्तया द्वितीयविन्दुरूपेण समुल्लसति । इष्वान्तरेण त्रिपुट्यप्यविष्टते । सापूर्वोक्ता अमाकला तत्तद्वयेण विष्वज्य नियतप्रकाशकतया निजस्वरूपे अवस्थाप्यति । एषा विसर्गरहिता शक्तिः कुण्डलिनी नामा प्रथते ।

इयं प्रसुप्ता भुजगाकारा स्वात्ममात्रविश्वान्ता परसंविद्रूपा । विस्तारस्योभ्यप्रान्ते द्वे कुण्डलिन्यौ स्तः । आबौ प्राणकुण्डलिनी बहिरुमुखा सती ब्राह्मणसंविद्रूपेण प्राणात्मनाङ्गभिव्यज्यते । अन्तकोटौ स्वात्मविश्वान्ता परसंविद्रूपा पराकुण्डलिनी इयमन्तमुखी ।

संविदो मिनं किमपि वस्तु न स्याच्येत् सुष्ठिसंहारौकस्य मेवदिति चिन्तनीयम् । अत्र माया प्रकृतिर्वा न स्तः, ये उपावानत्वं भजते । अत आत्मन एव सुष्ठिकिर्मकर्तृत्वं फलति । स्वयमेव स्वस्ये स्वात्मानं सृजति । देशकालावपि नात्मपिन्नी प्रमातृप्रमेयादिकं सृज्यमानं सर्वमात्रस्वरूपमेव विप्रिन्नामासरूपेणान्तबहिरचयत्किञ्चित्स्फुरति तत्प्रात्मस्वरूपमेव । अतः स्वात्मविश्वामयी चेतन्यशक्तिः शिवामिन्ना स्वयमेव स्फुरति ।

प्रानवशारीरे सैव कुण्डलिनीशक्तिः सुष्टा तिष्ठति । अत एव प्रानवशारीरस्यैतावन्माहात्म्यम् । तां निक्राम्पद्मग्रुतां कृत्वा क्रमशा उर्ध्वमारोहणाय ग्रुप्यवैशाद्यत्नः क्रियते । कुण्डलिन्या जागरणेनैव संशयविष्ट्यादिदोषाणाम्प्रावी भवति । क्रमशः पृथक्काणां भेदनान्तरमात्मनस्तुतीयं ज्ञाननेत्रं मलशून्यं सन् प्रकाशते ग्रन्थीदति च । विकल्पचिवृत्यनन्तरं निविकल्प एव भासते ज्ञाननेत्रस्योन्मीलितत्वात् । यश्चात् “शिवोऽहम्” इति रूपेणात्मा स अतिक्यते । स्वात्मा शिवः सुष्ठेरादौ पश्चभूमिपृष्ठगीचकारः । तदा स्वात्मगीषनाय मातुकासाहाययमहंगीकृतवान् । मातुकाणां स्वभावसिद्धक्रमस्त्वकारादिकारान्त एव । अत्र न कोऽपि क्रमः, न किमपि वैष्वय तीव्रमन्दादिभेदा भ्रष्टि न । एषैवादन्ता नामी महाशक्तिर्यत्र सर्वशक्तीनां सन्निवेशः । एतस्मादेव कारणाद् मनुष्यस्वभावेषु असहस्र्या भ्रष्टाः संलङ्घयन्ते । यदा पश्चमावी

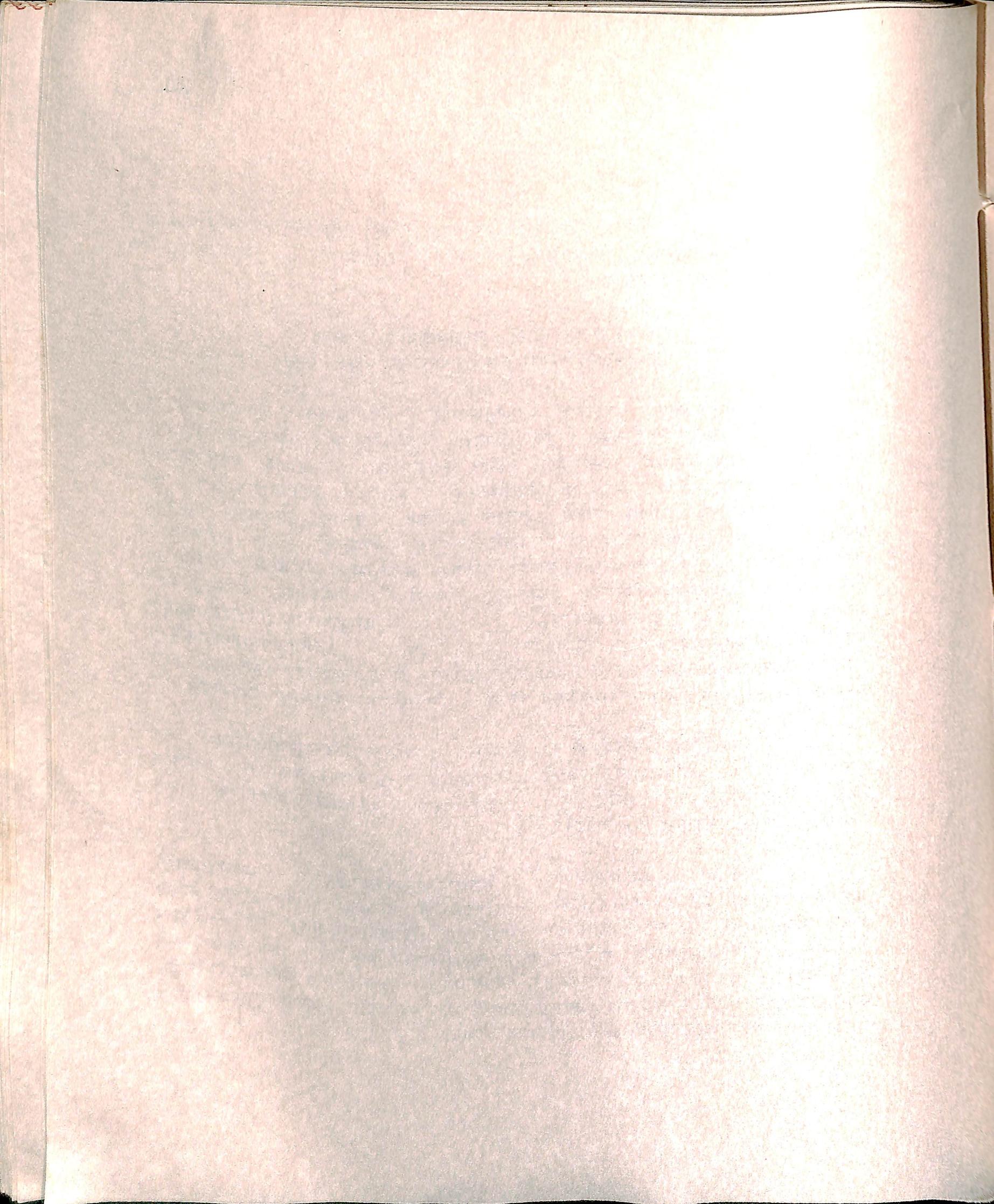
विकसति । तथा तथा क्रमेण शिवभावी इलसति । स्वातन्त्र्यस्थाने पारतन्त्रयमाक्रमते । शिवः स्वशक्तिभिरेव व्यामीहितः । सन् पशुत्वमन्वति । पशुभावपरिद्वारेण शिवत्वमुन्मिषते । तदुक्तं रूपन्वे-

शब्दराशिसमुत्पद्य शक्तवर्गस्य भौग्यताम् ।
कलाविलुप्तविभवी गतः सन् स पशुः स्मृतः ॥ इति ॥

कमलरूपकेण बलरूपा मातुकवर्णा दृश्यमयक्रवत् समन्ताद्विकीर्यन्ते ।
तत्पश्याद् व्यापकप्रकाशात्मका पिण्डीभूता वाक्शक्तिरेव नादासनमधिकरोति ।
अनन्तमात्मां पदमकर्णिकायां विन्दुरूपेण चक्रेशवर-चक्रेशवर्योः सिंहासनं प्रतितिष्ठति ।
उद्बुद्धा चित्तकित्वेद्दे समुद्भूयोर्ध्वमुतिष्ठन्ती क्रमशः चक्रेष्वाक्रामति । पूर्वे
मूलाधारचक्रस्थितस्य वर्णचित्तद्वयस्य चिवग्नेः प्राप्तावेण विगलनं सम्पद्यते । अनन्तरं
प्रवाहुरूपेण मध्यबिन्दुन्मुखं तीव्रगत्या प्रचलति । एषैव वर्णमातुका विगलन सङ्खटक्टस्या
नादशब्देनोच्यते । नादो विन्दुरूपं गृहीत्वा प्रतिचक्रं प्रवाहुरूपेण मध्यमां शन्यपथि वा
चिराजतेक । वर्ण-नाद-विन्दवः प्रतिचक्रं तिष्ठन्ति । मूलाधार चक्रस्य वर्णा
नादात्मना कमलमात्मसात्कृत्य ब्रह्माण्डीमाश्रित्योर्ध्वादीहणक्रमेण
स्वाधिष्ठानमणिपूराविचक्रे प्रविशन्ति । तवापि पूर्वप्रक्रियामाश्रित्यैकीभूय
मध्यनाडीमार्गेणीर्धं प्रसरन्ती शक्तिरेकाद्विन्द्रात्मना पञ्चमूलात्मकपञ्चमनुभूय षष्ठं
क्रक्रं चाभिष्ठाय पञ्चमूलानि भाषकस्य चित्तं च निर्विकल्पस्वच्छप्रज्ञायां निष्पञ्जनति ।

अनन्तरमालाचक्रस्योर्ध्वं स्थितो दिव्यानानात्मविन्दुमुन्मिषतीत्येष एव
कुण्डलिनीशक्तीः उन्मेषद्वशाप्राप्तिक्रमः । षष्ठ्यक्रमेनानन्तमालाचक्रस्याधोभागे निश्चिला
विकल्पाद्वितीर्घात्मकाः । उपरि च ललाटप्रदेशो वैद्वाद्यभिमानवर्जनपूर्वकं पदं
क्रद्योतिष्ठौऽमृतकोषस्याविभवी जायते ।

एवं क्रमशोऽनुक्तं स्थितं महाशून्यान्यतीत्य इति स्थितं सहस्रदलचक्रं प्रकाशितमारभते साधकः । एवं सौषान क्रमेण
चक्राण्यतिक्रमन्ती महाशक्तिर्महाविन्दौ स्थितं परं शिवमाश्रित्यन्ति । सुवीर्धकालस्य
विरहानन्तरं शिवशक्त्यरेष सम्पर्को महा सम्पर्कनामाङ्ग प्रिधीयते । तदा कुण्डलिनी
कुण्डलमावं परित्यक्य दण्डकारकारिता जायते । अनन्तरं महाविन्दुस्वयरमशिवेन
सम्परस्तामाश्रित्यन्ति । अस्माव महासम्पर्काद्मृतभारा प्रच्यवते । तस्मिन् सुशालतलप्रवाहे
मनः प्राणावभिषिक्तावृर्ध्वमुखौ च तां भारां पिबतः ।

स्मानवायोः क्रियानन्तरमुवानवायोः क्रियया कुण्डलिन्या
ऊर्ध्वगतिनिष्पद्यते । एष ऊर्ध्वगितनं सहस्रसारे विरमति, अपि तु ब्रह्मरध्मनुधावति ।
तदनन्तरं गतेः प्रयोजनं नास्ति । व्यानशक्तिप्रभावेण स्वखण्डसत्तां व्यापकरूपे निवर्त्य
विजृम्पत एव । अयमेव योनेयोन्यन्तरं सततं गतिशीलस्थात्मनः स्वनित्यस्वरूपे
परावर्तनस्येतिहासः । तदा पितरो पुत्रेण सहैकीपूर्व भृत्यस्तारूपेणात्मानौ
प्रकाशयतः । एषा एवाङ्गेतकथा । एतदेव पूर्णत्वम् ।

कालिदासस्य कालो देशाश्च :-

भारतीयकवीनां समयनिधरणमतिकष्टसाध्यम्, यतस्तैः स्वविष्ये किमपि
न लिखतम् । अस्यां परिस्थितौ मन्यकृतेभूतेभ्यैः अनुमानेन च प्राचां कवीनां समयो
व्यवस्थीपनीयो भवति । अस्माङ्गेव हेतोः कालिदासस्य समयेन्द्रियेष्विष्ये
प्रतिक्रियाः

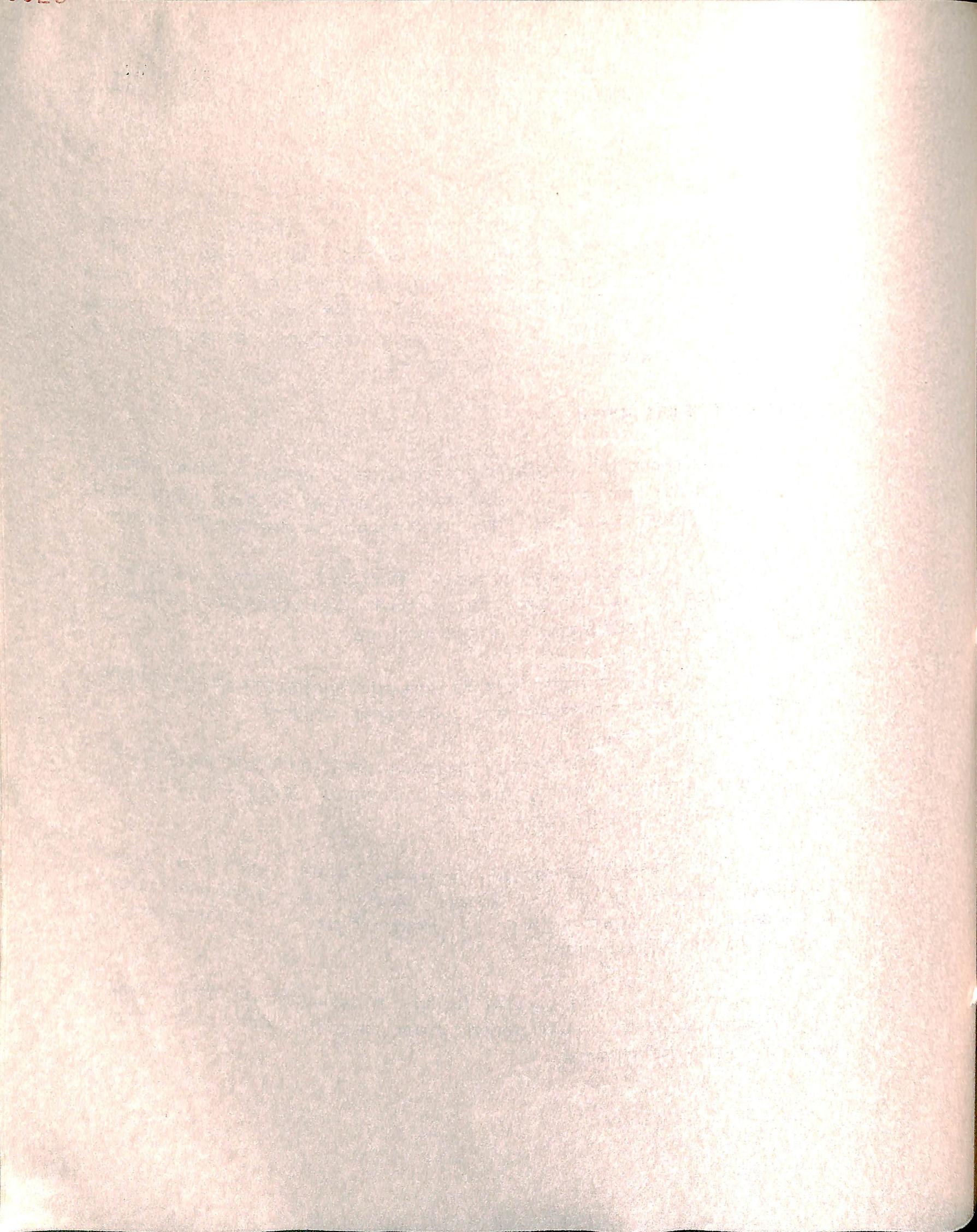
१. सरविलियमजोन्समहोबयः विक्रमसंवत् प्रवर्तकस्य ईशवीयसंवत्
पूर्ववर्तिनः कस्यापि विक्रमावित्यस्य राजा: कल्पनां कृत्वा तत्समाप्णदनं कालिदासं
मत्वा ई. पू. प्रथमशताब्दीसमुद्भवत्वं कालिदासस्य मन्यते ।

२. डॉ. विवरलौसन, याकोति, मानियरविलियमाविमहानुधावाना सम्मतिष्ठ
ई. डितीयशतक चतुर्थशतकयोर्मध्यकालेकालं कालिदासस्य स्वीक्रियते

३. डॉ. भाऊबानी महारायस्तु-उच्चार्थिनीनिरेशोवर्द्विक्रमावित्येष्विष्ये
मातुगुप्तनामानं कारमीरान् शासितं प्रेषितवान् । समातुगुप्तः कालिदास एवेति मत्वा
तस्य घण्ठशतकोद्भवत्वं स्वीकरोति ।

४- वत्सपट्टमहोबयस्यैकः शिलालेखः प्राप्यते, नव ५२९ मालव
संवदुल्लेखो विद्यते । स च ई. ४७३तः संवदति । तस्य शिलालेखस्य भाषा
कालिदासीयो माषामनुहरति । एतदेवाभारीकृत्य मैकडीनमहोबयः
कालिदासस्यप्रथमशतकोद्भवत्वमाद् ।

५. डॉ. हानिले प्रभुतयस्तु विज्ञासः कालिदासस्यकाव्येषु गोप्ता औज्जे
कुमारगुप्तस्कन्दप्रभुतिशब्देः गुप्तवैश्यनुधाणां स्मरणं मन्यमानाः कालिदासस्य समयं
पृच्छं वा ईशवीयशतकमाहः ।

६. ए. सी. चट्टर्जीमहोदयस्तु कालिकासं मालवनरेशयशोधर्मसमकालिकं
मत्वा षष्ठशतकवर्तिनमाह ।

७. रामचन्द्रविनायकपटवर्धनस्तु "आषाढ़स्य प्रथमविवसे" "प्रत्यासन्ने
कामपिता" इत्यादि पद्याधारेण, ज्योतिष्वलनुसारिणीं गणना कृत्वा इतः १८००
वर्षपूर्ववर्तिनं कालिकासमातिष्ठते ।

८. भार. कृष्णमाचारियर महाशयी मेघसंवेश विमर्शनामकनगन्ये लिखति
यत् "विड्ननागानां पथि परिहरन्" इति इत्तोकस्य साक्षेषण विड्ननागमसमकालिकः
कालिकासः ई. षष्ठशतकेष्वर्तित इति ।

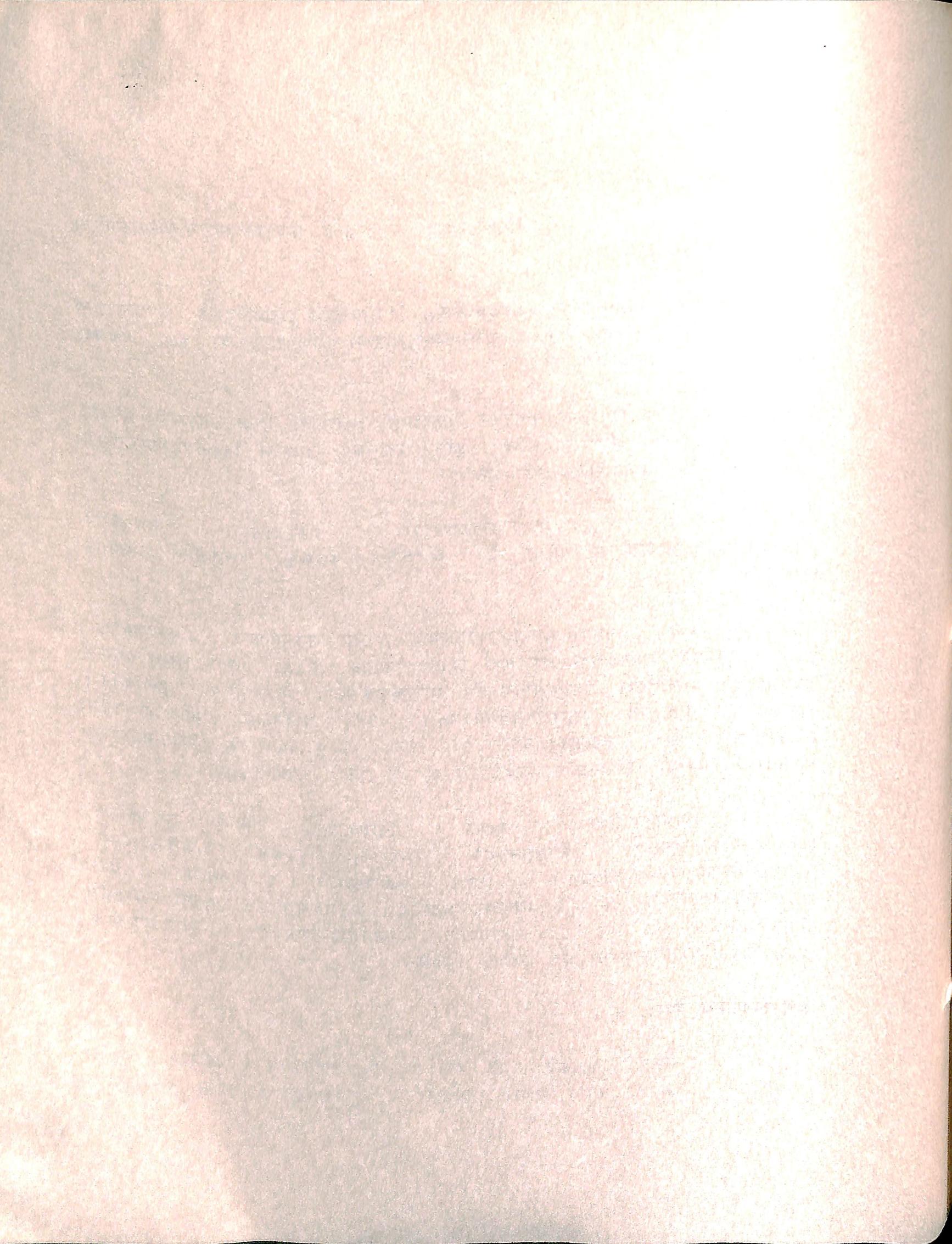
९. म. म. रामावतारशर्मा महोदयस्तु कालिकासं
किंतृयचन्द्रगुप्तसमकालिकं मत्वा ई. ३७५तः ४५७५. मध्यवर्तिनं सप्रग्राम
स्थाधयति ।

१०. विचारकास्तु-प्राचीनसमये मालवनामकगणस्य प्रामुख्यमवर्तते,
इ. पू. भयप्रेव मालवगणो गीकाणां सततमाक्रमणात् पीडितः सन् राजस्थानमाल्य
हेप्रथमशतके मालवदेशं स्वायत्तीयकार । गणराज्येष्विष्व विक्रमादित्यो मुख्योवर्तते ।
शाकान् पराजित्याय इकारिपद्वीमप्यत् । एतत् प्रवर्तितसंवत्सरस्य गणनाम्ना
मालवसंवत् नामा व्यवहारःप्रचलितः । अतः ई. पू. प्रथमशतके विक्रमादित्यस्य
मत्तव्या तत्सप्तायां स्थितस्य कालिकासस्य स एव समयः सम्पवति ।

किंचाश्वघोषस्य समयो निश्चन्द्रप्रेव हि कुषाणनरेश
कनिष्ठकसमकालिकतया प्रथमशताब्दी स्यतः । तत्काल्ये कालिकासस्य
कनव्यमनुक्रियमाणीं वीक्ष्यते । रघुवंशे कुमारसम्पवे च विद्यमानं पद्ये
बुद्धयदितीष्व इवघोषेण किंचिदेव विष्वस्योपन्यस्तम् । अतोऽश्वघोषात् । पूर्ववर्ती सम्पवति
कालिकासः । एवं रीत्याम्यां सम्पवश्चमाणाम्यां कालिकासस्य
इ. पू. प्रथमकिंतृयशतकसम्पवत्वं स्वीकृतं समर्थयन्ते ।

कालिकासस्य वेशः -

"अस्य महाकवेः को वेशः" इति विषये महान् मतप्रेवः । केचन्
काशमीरान् अपरे बंगान् तदन्ये मिथिलौ च तद्वेशमाहुः । वयन्तु पश्यामः"

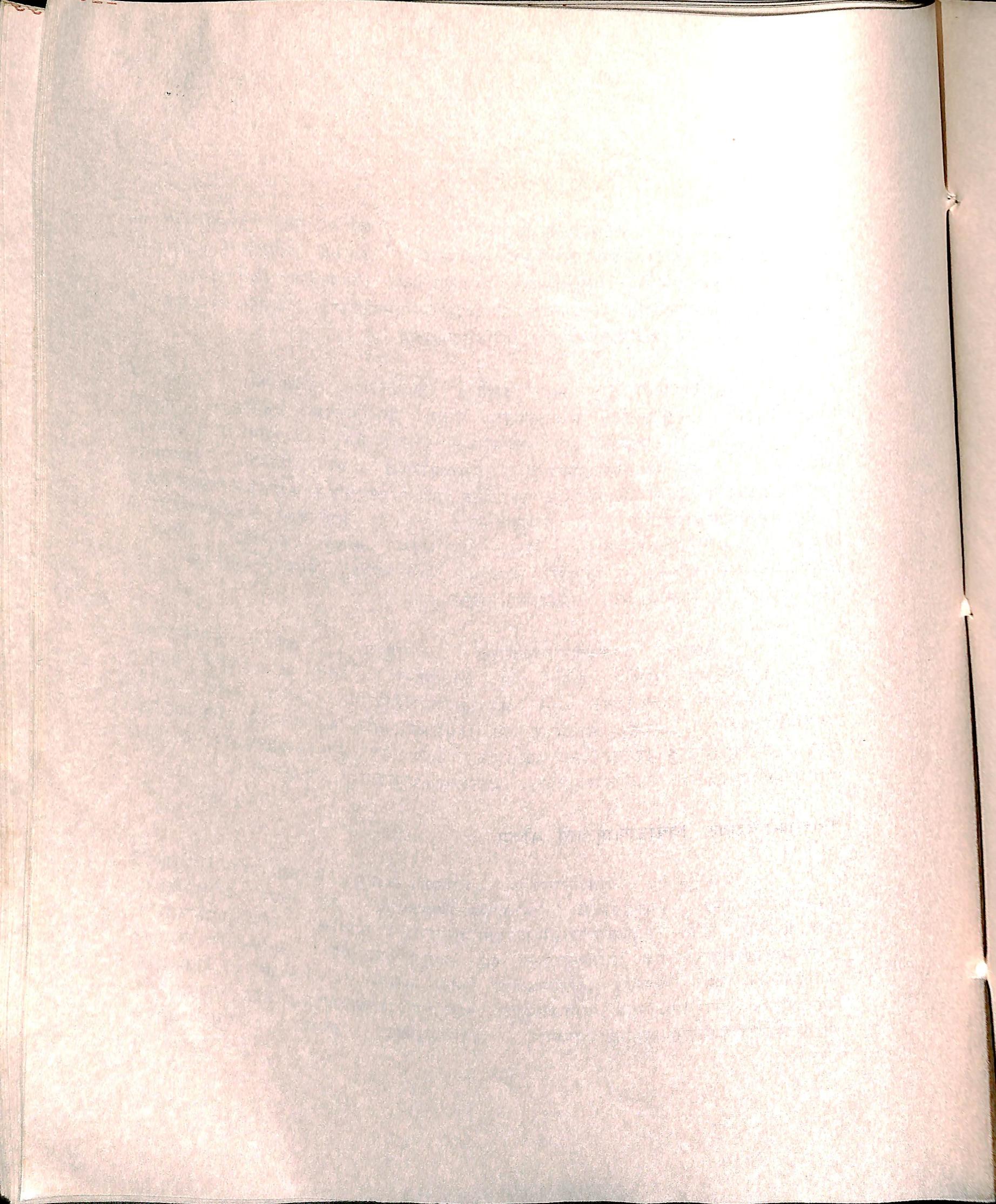
मालवगणमुख्यविक्रमादित्यस्यसभास्यस्यकालिवासस्य मालवमुख्य नगरी उच्चयिनीः एव स्थानम् । अस्य कवे: उच्चयिनीवर्णनपक्षपातोङ्ग पि पक्षग्रिमं पोषयति । कालिवासेन यथा सूक्ष्मेभिक्षावन्तीनां भौगोलिकी स्थितिर्गम्भूते निबबन्धेसा तद्वेशवासित्वे एव सम्भवति । हिमालयादि वर्णनमपि बंगमिथिलानिवासिनः कालिवासस्यकृते न तथानुकूलं यथा मालववासिनः इत्यपि पूर्वोक्तसमर्थकम् ।

कालिवासनाम्ना सह बहवः विवक्त्यः सम्प्रिलिताः, अय च स्वानुत्साहित्ये कालान्तरे कालिवासस्य नाम उपाधिरूपेण प्रचलितः, अतरव कारिचत् कथाः तं विक्रमसभायाः नवरत्नभूतं प्रतिपादयन्ति । कारचन् च तं भौजदेव स्मापानतः । लड्काराजधातुसेनस्य कुमारवासस्य वा भित्रमपि समर्थयन्ति केचनाम्पणक्ताः । केचन् विचारकाः तं सेतुबन्धमहाकाव्यरचयितुः काश्मीरराजप्रवर्तसेनस्य यश्च मातुर्येष्टनामासीत्^{१०} इति स्वीकुर्वन्ति । तत्र ये कालिवासं करमीरदेशवासिनं मन्यन्ते तन्न विचारसहम् । तस्य प्रारम्भिक काव्ये क्रतुसंडारे गीर्घर्तुः यादुशास्त्रवण्डतोषवणिता न तदुर्धी करमीमरे भवितुमर्हन्ति । अपि च क्रतुसंडारे तेन बहुत्र स्पष्टरूपेण विन्द्यगिरेः वनप्रदेशानां वर्णनं कृतम् ।

पण्डित चन्द्रबलीपापडेयस्य मतभिदम्, यत् कालिवासस्य अन्यम्: आग्रकृतस्य समीपे वर्तते, न उच्चयिन्येव, यश्च बहुतराविदुषां मतम् । कालिवासस्यहुक्ते उच्चयिनी प्रति महवाकर्षणमासीवित्येव । अस्य कवे: पर्यटन महतीकृचिरासीत्, तस्मात् कारणात् तेन हिमालयस्यातीव सजीवकतया वर्णनमकरोत् । गुप्तकालीनस्तम्भगुप्तकृतशिलालेखेन प्रमाणितं प्रवति यत् काव्यकलानिषुणाः द्विरेषण वातासप्रतिट्टसहितः कालिवाससदुशाः महाकवयः प्रादुर्भूताः आसन्निति ।

शैवशाक्तविशायक विचाराणामुत्याने बीजम् -

स्वानुभूतेः व्यापकत्वस्यापनं वार्णनिकं लक्ष्यम् । मानवस्तावत् स्वान्तर्द्दृढयै करस्याचिक्रूपास्यस्य उपासनायाः आवश्यकत्वमनुभवति, तत्र यथा भौजनादीनां मूलभूतीनां पूर्तये तदुपयोग्यन्नादिपदार्थानामस्तित्वयं गमयति, तथैवोपास्यस्तापि ग्रावरद्यमेवाङ्गाकर्त्तव्या । उपासकश्चेतन् सह स्वापाविकर्मचिप्रेवः मनेकरूपेण साक्षन्ध स्यापयति । यथा एकस्यां मावस्थित्याम् मनेके कलाकाराः विभिन्नाः अनुभूतिः प्रकटयन्ति, तारचानुभूतयः प्रामाणिकाः यथार्थाच प्रवितुमर्हन्ति । तथैव एकस्यामपि उपास्यस्तालायामनेकरूपेणकृताउपभावनाः तात्त्वकवृष्ट्या यथार्थाः प्रामाणिकाश्च प्रवन्निति ।

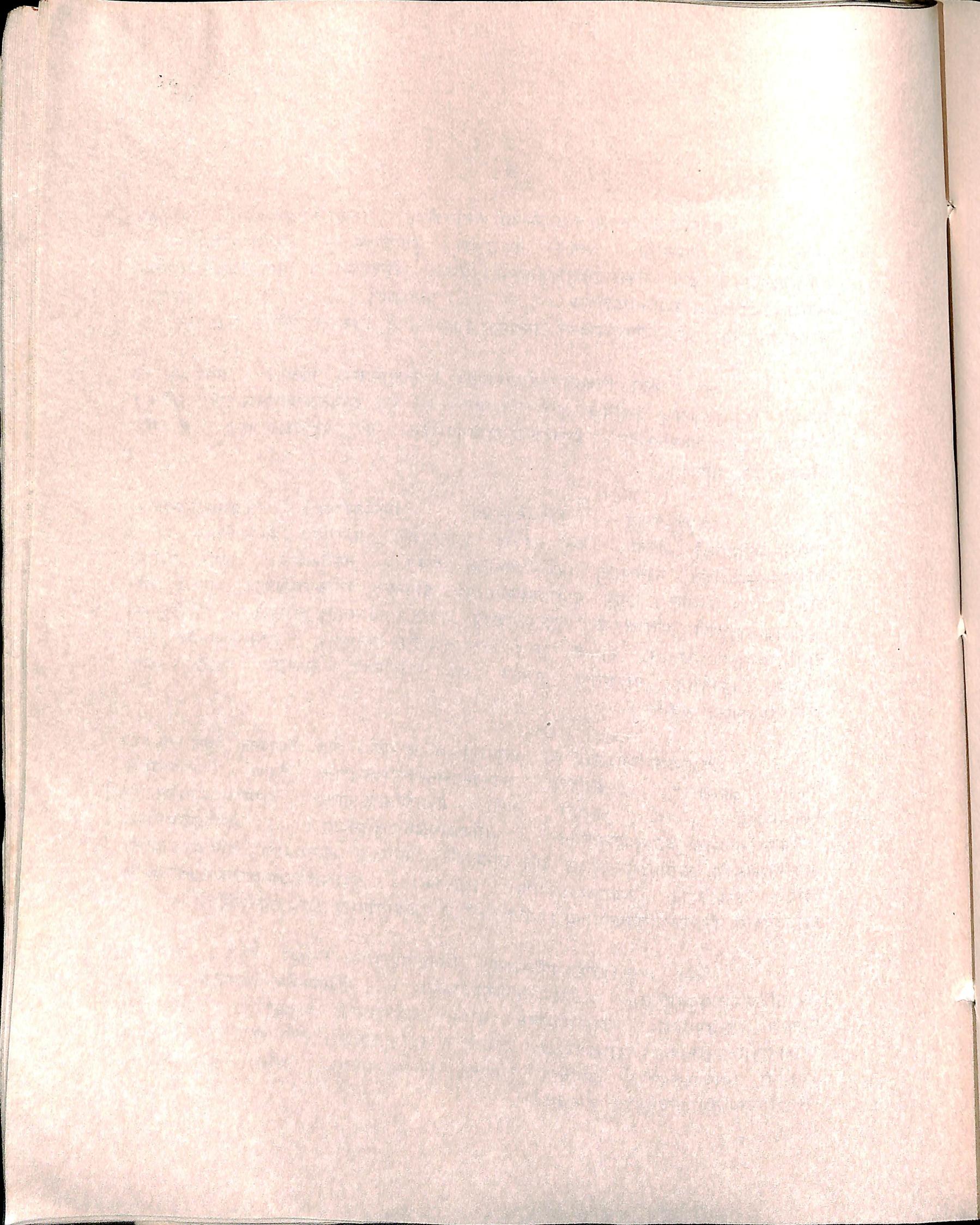
मनुष्यः जन्मजातसुजनात्मकसम्पादनाकारेण परमतत्वस्यकल्पना अनेकेषु
कर्षेषु कर्तुं शक्नोति । तानि चकाराणि प्रामाणिकानि विश्वसनीयानि च
प्रतिमूर्हीन्ति । इवमेवानेकतायामतोद्बोधनम् । प्रेणः सौन्दर्यस्य च अपरिमितानुभूतिरिव
भास्मिकाध्यात्मिकानुभूतिनामशोषत्वं प्रतिभाति । एकस्याः
उपास्यसत्तायाः अनेकस्यैषुद्रामादनं तत्त्वस्य डासः अपितु विकास एवेति सिद्धान्तः ।

लातु श्लोका विषयकप्रश्नोत्तराण्येव दर्शनशास्त्रस्य विषयः । अस्मिन् द्वि
संसारे चेतनाचेतनस्य द्विविधं तत्वं प्रतिभाति । एते एव शक्तितत्वचित्तस्येणाद्यादेते ।
शेदिकावैदिकवादिदर्शनप्रेदेन ईश्वरानीश्वरावादिप्रेदेन च दर्शनशास्त्रस्य चत्वारि
संस्यानानि सन्ति ।

पदार्थस्तावत् विश्वचेतनायाः सिक्षयरूपम् । मानवचेतनायाः
चरमोत्कर्षकशायां लातम् यत् पदार्थः अविनाशी, अनादिः, अनन्तश्च । स च
परिवर्तनस्वप्नावेन नानास्पेषु अभिव्यञ्जनयितुं शक्यते, तस्यैकान्तः श्लोकी नास्ति
कृप्यान्तरमात्रं भवति । अपि च पदार्थचेतनायाः जीवनस्य चाविप्राप्यताः संसारे उवा
सुजनक्रियाकुरुद्यते सर्वोच्चस्तरे चेतनस्तरेष्वपि भवति । मानवानुभूतौसुजनानन्दोजीवनस्य
सर्वोत्तमानन्दो भवति, स च सुष्टुः प्रेरकतत्वमपि भत्तस्व । "मानवाद्यव्याप्तेव अतु
इमानि मुवनानि जायन्ते । जानन्वे एव जीवन्ति" इत्यादि श्रुतौ जगत
आनन्दमूलकत्वं लब्हीति ।

"प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यत्तुपादो न बुध्यते । एवं विवक्षित वेदेन तस्मात्
वैकस्य वेदता ॥" इत्युक्तविशा साध्यसाधनस्वरूपप्रकाशने वेदाः प्रामाणमिति
सर्वस्माप्तम् । एवं सत्यपि कलौ मेधाशक्तिह्वासात् पौत्रिकपदार्थशुद्धेश्च
शेदिकसाधनानामनुष्ठातुमशक्यत्वेन तान्त्रिकपद्धतिरनुसर्तव्या । तान्त्रिकमार्गस्य
अनावित्वेष्वपि सामधिकोविकास इति प्रतिभाति । अपि च ज्ञानस्पादाणां शेदिकपदार्थानां
जीवने उपर्योगाय क्रियाप्रधानमार्गेष्व तान्त्रिकः । यथासांख्ययोगयोरिकलक्षयत्वेष्वपि
स्मांख्यवैश्वनि सिद्धान्तविवेचनमात्रम् । योगशास्त्रे तु क्रियायोगस्य प्राधान्येनोपदेशः ।

किंच मारतीयासंस्कृतिस्तावत् निगमागमूला । निगमो वेदः, आगमश्च
वैदौषधिकस्मृत्यनुमोदितो लोककल्याणकरः पन्थाः । आगमस्यैवापरस्संज्ञातन्त्रमिति । १९
अतएव तन्त्रागमयीः परस्पराप्रेदेन प्रायः सर्वत्रशास्त्रे व्यवहारः । अस्य च
शास्त्रशास्त्रस्योपदेष्टा साक्षात्पूर्वः श्रीज्ञी च सर्वानुशास्त्रा श्रीराजराजेश्वरीपराम्बा
प्रागवती त्रिपुरसुन्दरी । क्वचिच्च उपदेष्टी पराशाक्तस्या, श्रींता च शिवः ।
तन्त्रशास्त्रप्रतिपाद्यविषयश्च वासुदेवः ।

आस्मन्ताव् गमयति अपेदेन शिवादिभारण्यन्ते पारमेशास्वरूपे विमुशति
“इत्यागमशब्देन परशक्तेरेव गद्धणात् परशक्तिरेवागमः । स चागमः ज्ञानरूपो
ज्ञानन्तरास्त्रेषु व्यवहृतो भवति । ततुक्तम् ।

आगमी ज्ञानमित्युक्तं द्युनन्ता शास्त्रकोट्यः । शास्त्रे शब्दात्मकं सर्वम्
इति । आगमश्चायं भगवती महेश्वरस्य ईशानतत्पुरुषाधोरवामदेवसद्योजातात्मकस्य
ज्ञानात्मकस्य पञ्चमुखस्य प्राप्तावादेवोपलक्षते । निविलशास्त्रनिष्ठानात्मा गुरोः
शास्त्रमुखावागमज्ञानं परम्परातः स्फुटम् । सूक्तिश्चात्र ।

आगते शिववक्तुभ्यो गतं च गिरिजानने ।
मतं द्वि वासुदेवस्य तस्माद्बागममुच्यते । इति । ।

महामतिमाप्तर्हदरिणापि आगमस्य ज्ञानात्मकत्वं स्फुटं स्पष्टीकृतम् । तद्यथा
— दीन्यमिव यश्चायमविच्छिदेन वर्तते । आगमस्तु पासीनो द्वितुवादेन
बाध्यते ॥ वा ॥ पू ॥ ॥

किंचप्रत्यक्षापरिकलितमपि वस्त्वागमप्राप्त्यादेव प्राप्त्यमादधाति
अतस्तुर्यात्मकतीतिवशायोर्धः परः साक्षात्कारः । स एव वस्तुतीमुख्यतया आस्मन्ताव्
अथ शिवादिभारण्यन्ततत्वज्ञाते गमयति पारमार्थिकस्वरूपस्तथाविधि स्वप्नावतश्च
बोधयति साक्षात्कारयति ॥ इत्यागमोऽन्वर्धनामा । इदमेव मतं
अधिमतामपिनवगुप्तपादनामौश्वरप्रत्यक्षिज्ञाविमिश्न्यां विवृति विमिश्न्यां च क्लियाभिकारे
प्राप्त्यनिरप्यणाहिनके प्रतिपादितमुपलभ्यते । आगमपरपर्यायित्वम् द्वैरवस्वायम्पुवागमे
पौष्टकरतन्त्रे कुलमूलावतारे च स्फुटकृप्येण प्रतिपादितम् ।

अमृष्टनिग्रहाच्छान्ताच्छुचात्परमकारणात् । ध्वनिरूपं विनिष्क्रान्ते शास्त्रं
परमद्वृलीभ्यम् । अमूर्ताद्विगमनावदववदनिधाती जायतेमरान् । शान्तात् चिन्मयत्वाच्च
तद्वद्वाराशब्दारव्यंशास्त्रमिति स्वच्छन्तन्त्रे ज्ञानस्य परम कारणं शिव एवेति निगदितम् ।
तेनैव ध्वनितानि नानाशास्त्राणि विलसन्तिमाभिति ।

किंच मामिकैव इक्तिरूपिणीं इक्तिरूपं मन्त्रकृपिणीं मन्त्राश्च
वर्णात्मकाः पदात्मकावेति कृत्वा मातृकायाः इक्तिरूपतायाः सत्वेन शिवस्पता
स्तिष्ठत्यति । ततश्च सर्वेषां शास्त्रं शास्त्राणां ज्ञानानां च मातृका एव कारणानि ।
उक्तंश्च ॥ सर्वे वर्णात्मकाः मन्त्रास्ते च इक्त्यात्मकाः प्रिये । इक्तिस्तु मातृकाज्ञया

स्ना च ज्या शिवात्मका ॥ इति नित्याषोडशिकार्णवभूमिकायामाचार्य
वज्जवल्ल भद्रिवेदिमहाशयेन । तथा च मन्त्रवेत्तयोरैक्ये सति शिवशक्त्योरैक्यात्
शब्दार्थयोरैक्यं संगच्छते ।

आचार्याभिनवगुप्तः श्रीतन्त्रालीके कथयति -
"निर्मलेमुकुरे यद्वद् भान्तिभूमिजलादयः ।
अमिश्रास्तववदेकस्मिन्दिवन्मये विद्ववृत्तयः ॥ ॥
"यद्वद् विनकर एक विभातिसलिलाशयेषु सर्वेषु ।
तद्वद्वस्तकलोपाधिष्वस्यितो भाति परमात्मा ॥ ॥"

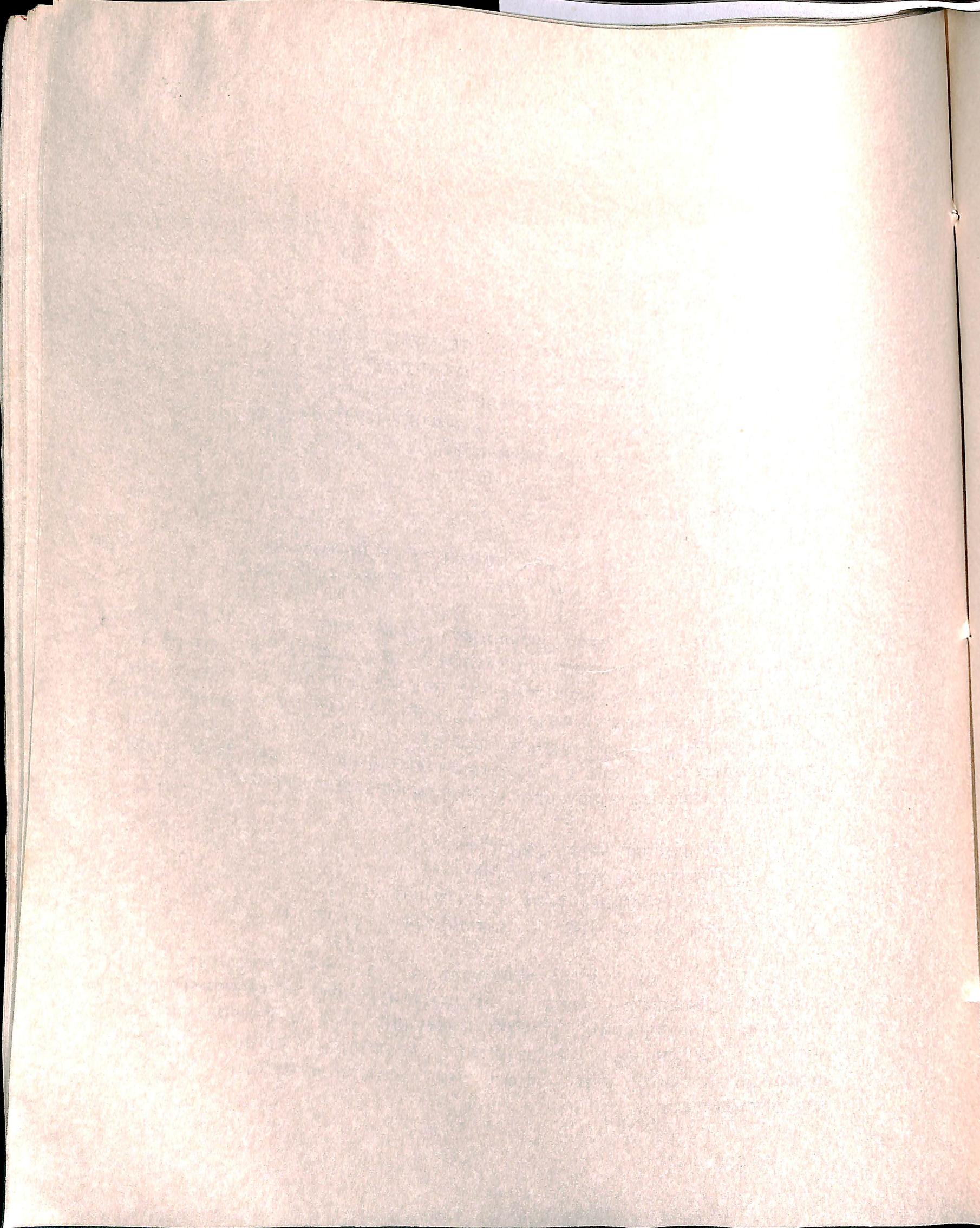
नुत्तार्णवतन्त्रेऽनुकृतम् ।

"कृते श्रुत्युक्त आचारस्त्रेतायां समृतिसम्पवः ।
द्वापरे तु पुराणोक्तः कलौ इयागमसाम्रतः । । इति । ।

तथा च विना हयगममार्गेण कलौ नास्ति गतिः पिये" इति
निर्वाणतन्त्रोक्तदिशा भ्रमस्ताधनानामसौलभ्यमेव । एवं च सांप्रतिके द्वागे लघुनोपायेन
महावेन प्रायासेन वैष्णविलिङ्ग समभिलाषवतां जनानां कृते आगममार्ग एव श्रेयस्कर इति
न तिरोहितम् प्रेक्षावताम् । वेदानाभिवागमानामपि अनावित्वाच्छुवप्रीकृत्वाच्य तथैव
प्रामाण्यमुरदीकृत्वयम् । यथा "ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः" इति भणितिः इति रीत्या
तथैवप्रामाण्यमावहति । यथा च "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्" इति वेदस्य लक्षणं
मीपांसकेनिधारितम् तद्वद्वेवागमानामपि समन्वितार्थमुपसंग्रहयोक्तमाचार्यजयरथेन-

प्रसिद्धिरागमो लोके द्युक्तिमानयवेतरः ।
विद्यायामप्यविद्यायां प्रमाणमविगानतः ॥ ॥
प्रसिद्धिरविगीतादि सत्या वागेश्वरी मता ।
तथा यज यथा सिद्धं तद् ग्राह्यमविशंकितेः । । इति । ।

इति श्रीतन्त्रालीकटीकायाभूता च प्रसिद्धिविचार्यमाणा सती
मनादिरेव मिल्लयति । एवमेव शैवशक्तवैष्णवसौरगाणपत्यबौद्धजैनागमादीनामपि
तन्मूलपुरुषेः साक्षात्कुम्भत्वात् अनादित्वेन पर्यवस्थतीति । ये तु तन्त्रागम क्रमात्मानं
मन्वानी श्रेष्ठमाचरति, तेषामाचाराणां क्रियाबीनांच प्रामाण्यं भवति ।
वर्णात्मिप्रभमविचाररहिता यथा कामप्रवृत्ताश्च तेष्ठ धीगतिमानुवन्ति । तथाचोक्ते
शाकतानन्दतरगिण्याम् ।

“वणात्रिमोचितं धर्मविचार्यं पर्वन्ति ये ।
भूतप्रेतपिशाशास्ते भवन्ति ब्रह्मराक्षसाः । । इति २-३ । ।

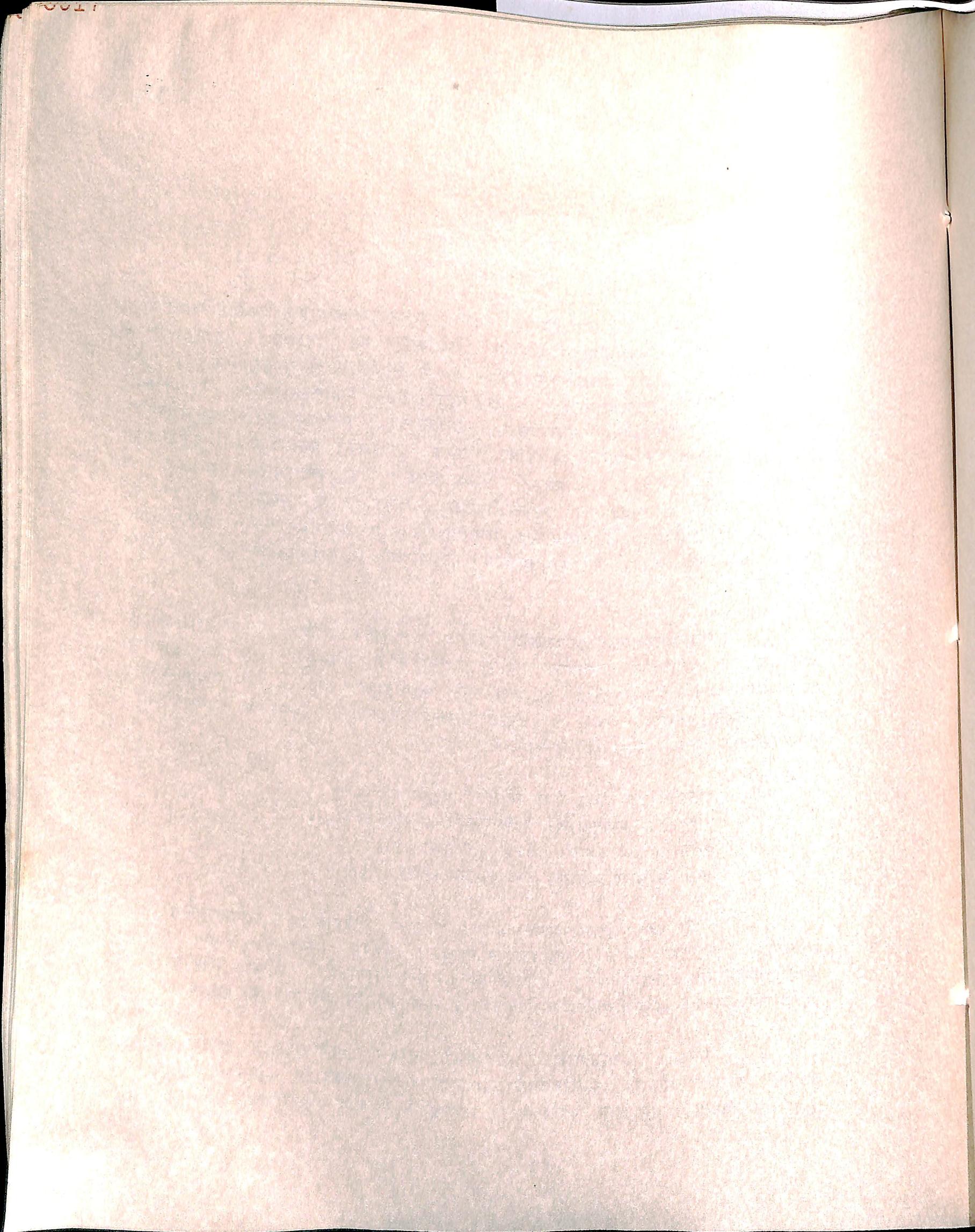
३३३ शैवाग्रे भागमशास्त्रे वा प्रयुज्यमानोऽयमागमशाक्तयोतीवव्यापकः ।
तस्मात् सर्वेषु शास्त्रेष्वागमशब्दव्यवहारो यथोक्त एव दुश्यते । यद्यप्यागमशब्देन
समस्तशास्त्राणां ग्रहणं तथाप्यागमशब्दः रुद्रार्थं पुयुक्तः शैवशाक्तागमपरः । “वेदो
द्व्यागमभागस्याच्छब्दराशिरधागमः” इति त्रिपुरारहस्ये समग्रशब्दराशिरपर भागमशब्दः
प्रयुक्तः । आचार्यार्थभिनवगुप्तपादोऽपि भागमानां अनवच्छिन्नप्राप्ताण्यमुद्धीष्यति ।
कुलत्वकपद्मदकृताद्या मनुस्मृतिष्ठीकायांच “वैषिकी तान्त्रिकी चेति द्विविधा श्रुतिरूप्यते”
इत्यादि पंचमो वेदः कालस्तु पंचमाश्रमः ॥ इत्युक्त्याश्रमस्यकालमार्गस्य च
महत्वमुररीकरोति । तथा च श्रीतन्त्रालोके - “इह तावत् समस्तोऽयं व्यवहारः
पुरातनः” ॥ प्रसिद्धिमनुसन्धाय सैव चागममुच्यते । “इत्यादिना तथैव प्रतिपादितम् ।
वस्तुत भात्मसाक्षात्कारो येन सुगममार्गेण कर्तुं शक्यते, स एवागमसंज्ञक इत्यवधारणीयं
सुधीर्थिः ।

पूर्वोक्तलक्षणलक्षितोऽयतं त्रिशब्दः - “कोषकाव्यादिषु समस्तशास्त्रपरः
व्याख्यातः । “लौकिकं वैषिकं सांख्यं योगादिपांचरात्रिकम् । बौद्धाङ्गैतन्याद्यशास्त्रे
पदार्थक्रमतन्त्रम् । सिद्धान्ततन्त्रे शाक्तादिसर्वे ब्रह्मोद्गमव यतः । श्री स्वच्छन्दादिषु
प्रोक्तं एषाद्याजातादि भेदतः । “इत्यादितन्त्रशब्दव्याख्यानं विस्तरेण प्रतिपादितम् ।
पुष्टमालतन्त्रे तन्त्रमाहात्म्यप्रसंगे उक्तम् -

“नदीनां च यथा गंगा पर्वतानां हिमालयः ।
अरवत्यः सर्ववृक्षाणां राशामिन्द्रो यथा वरः । ।
वेदवीनांच यथा दुर्गा वर्णनां ब्राह्मणो यथा ।
तथा समस्तशास्त्राणा तन्त्रशास्त्रमनुत्तमम् । । इति । ।

तदेवतन्त्रशास्त्रस्यक्षमत्वान्तरात्मकं विस्तुतं व्यापकं च । भास्यान्तरात्मकर्णिनि
विलापनं, व्यवहारः, कला साहित्यादिकंवानेके विषया भायान्ति । भ्रम शास्त्रे
स्तर्विधिपौतिकाध्यात्मिमप्साप्यवः । अपूर्वसिद्धीनामर्जनस्ययोपायाः सन्ति निर्दीक्षाः,
ब्राह्मनिकतत्त्वान्यत्र सूक्ष्मातिसूक्ष्मपद्मत्वाषद्विशत् तत्वात्मकानि निरूपितानि सन्ति ।

अपि च योगशास्त्रे अस्याएव साधनायाः पुष्टिर्जाता । योगसाधनायाँ
प्रकृतेः साधारणप्रवृत्तेः कारणाद्वान्तरसाधनया तन्त्रसाधनायाएव समन्वयो जातः ।
अतस्मान्तरे वस्तुतौ योगेनापि व्यापकम् । वेदस्यप्रथमं स्वस्यम् अलौकिकं यत्त्वं प्रभावः

स्माजस्यप्रतिक्षेपे व्याजोति । अतएव श्रुतिः इति शब्देन
वेदिकतान्त्रिकयोर्समयोगाहणम् । उपेष्ठ पि प्रामाणिकत्वमपौरुषेयत्वं च निर्वहतः ।

किंच भारतीय संस्कृतेः साधनायाश्च सम्यगालोचनायेवमावश्यकम् यद्
वेदिक साहित्येन तुल्यं पौराणिक तान्त्रिकं च साहित्यमपि सम्यग् गाहयम् । यद्यप्यत्र
वेचन दोषान् उद्भवावयिष्यन्ति, परं तन्न शुक्तिसहं विवेकपरमिति । पुराणागमानाम्
मूलं वेदिकाधारे एवाश्रितं, तत्र दोषादयो बाह्याः सामयिकाश्च ।
अतस्तयोर्द्दयोर्साधनयोर्निविशिष्टं महत्त्वमवधार्यम् ।

तन्त्रागमयोरतिव्यापकत्वं वर्तते । तत्रोर्ध्वं-पूर्वं-दक्षिणोत्तरपर्शिचमपेदः शावस्य
पंचवक्त्रोर्ध्वं उपदिष्टानां तन्त्राणां विविभनागमानि वर्तन्ते । तत्र १० शिवागमाः, १४
कङ्गागमाः इति २४ शैवसिष्टान्तागमाः शिवस्योर्ध्वमुखात् निःस्रुताः वर्तन्ते ।
पूर्वमुखात् । २४ संख्याकाः गारुडागमाः, दक्षिण मुखात् ६५ पैरवागमाः,
नानाविभागानि भूततन्त्राणि परिचममुखात् विनिर्गतानि उत्तरमुखाच्च २४ वामतन्त्राणि
स्थानित निर्गतानि । एवं संग्रह्य १६५ तन्त्राणि प्रवर्त्तते ।

ब्रह्मयामलस्य एकोविशतितमेष्ठ्यादे तन्त्रागमानां स्तोतोविभागस्य
विवरणमुपलब्ध्यते । तत्र दक्षिणस्तोतः शिवस्य दक्षिणमुखात् विनिर्गतः, वामस्तोतः,
उत्तरमुखान्तिर्गतः, मध्यस्तोतरपोर्ध्वमुखान्तिर्गतः । इमे प्रेदाः शिवस्यैव तिसूणां
धाराणाम् । पैरवस्तोतस्यापि तत्रैवोल्लेखो दुरयते । कुञ्जचित्य वीठप्रेवेनापि तन्त्रप्रेवो
कुरुते । तानि पीठानि हि विद्यापीठ-मन्त्रपीठ-मुक्रापीठ-मण्डलपीठस्यानि ।
विद्यापीठि हि ऊर्ध्वो पैरवा ऊर्ध्वो यामलाश्च वर्णिताः । एवमानायप्रेवेन क्षेत्र प्रेवेन
य तन्त्राणि परस्परं प्रियन्ते । इत्यं तत्र तत्र गन्धेषु अतीव विशालस्य
तन्त्रागमस्ताहित्यस्य वर्णनं संगच्छते । बहुशो गन्धेषु शास्त्रा-प्रशास्त्रा आम्नायप्रेवावीन्
प्रदर्शये विवरणस्येण, तत्र यत्त्रैव प्रकाशिताः सन्ति । यथा हि
विषुक्तस्ताहित्यकस्तामरीमण्डतमिदं तन्त्रागमशास्त्रं तत्र-तत्र सम्प्रदाय प्रेवोष्ठ पि बाहुत्येन
कुरुते ।

स्वनातनवेदिकप्रक्रियायां संग्रहनिर्णयप्रेवात् उपास्यद्वैविध्यात् । तत्र निर्णये
ब्रह्मणि स्वाम्नायतया चंचलबुद्धिः, न प्रवेष्टुमर्हति तस्यानिर्वैश्यत्वात्, अचिन्त्य
उम्भ्यक्तस्त्रक्षयत्वाच्च । अतः तस्य व्यक्तसंग्रहस्वरूपाणि उपासनीयानि । यथा
प्रचण्डप्रकाशयति सूर्यं कस्यापि दुष्टिर्न तिष्ठति, मम्पतोपासनैवेकर्तुं शक्यतेव तथैव
तत्त्वेष्वाविभिन्नस्तरेषु प्राज्ञमानानाम्, विमूर्तीनामेवोपासनं प्रवत्ति । तस्य ब्रह्मणः

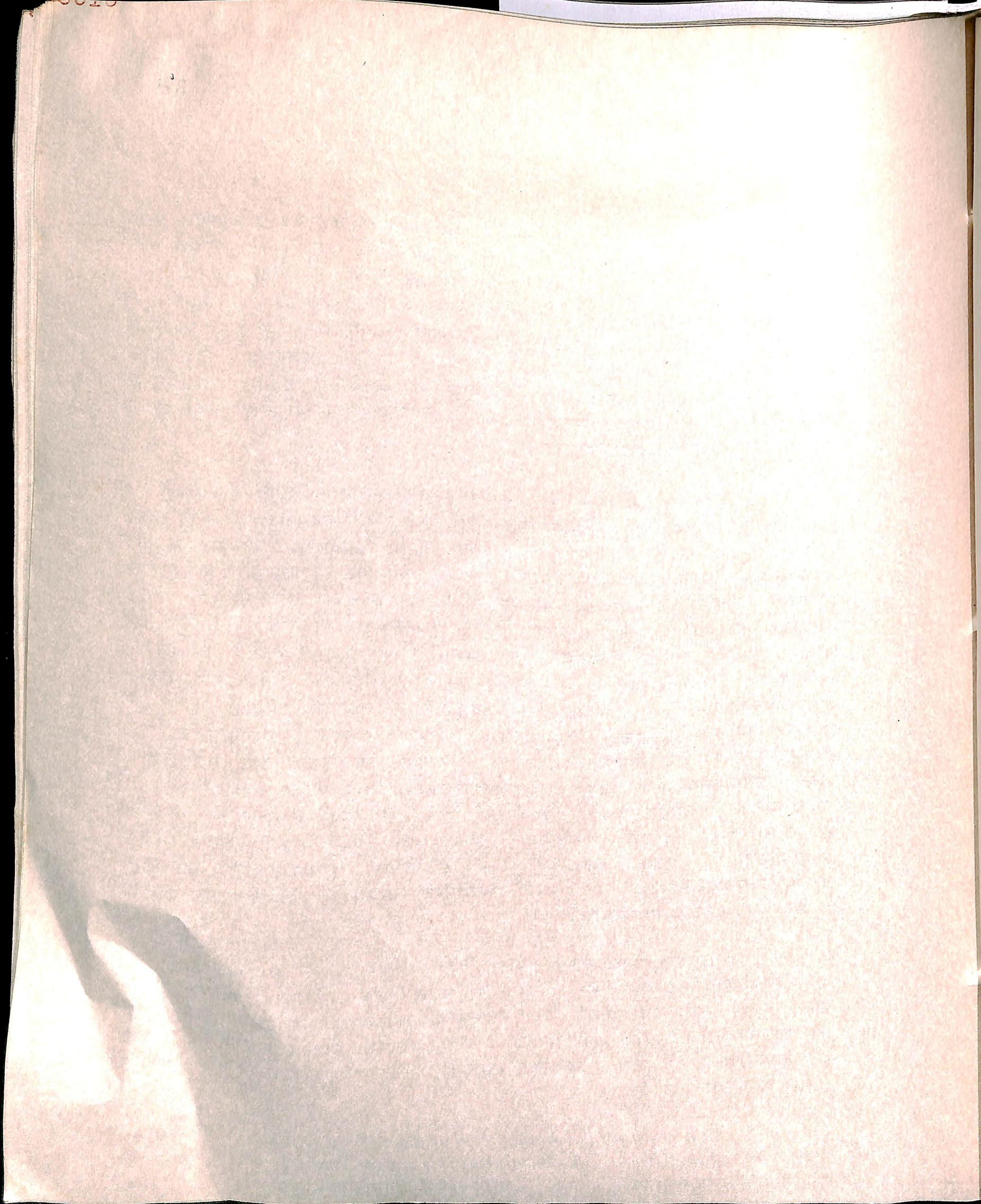

शक्तावेव पारमार्थिकसत्तस्य दर्शनं कर्तुं शक्यते । सर्वाधिष्ठानस्य परंब्रह्मणः श्रीरिव
प्रकृतिः, माया, उमा, लक्ष्मी, शक्ति इत्यादि नामभिस्त्वा प्रवत्ति । एषा वैष्णवी माया
चेतनायां प्राणिनां चेतना विश्वस्य कान्तिमर्याद्रीः, जगतः धात्री प्रतिष्ठा च ।
अब्रहाम्प्रकृतकरुणाविभावाः तस्याः मन्दहासस्पत्वेन विश्वकल्याणकराः प्रवन्ति । एव
“शक्तिस्येण ब्रह्मणः उपासना स्तनात्तन्धमेण प्रचलिता । सर्वासु उपासनासु
बहिरन्तरंगमेवेन रूपद्वयं वर्तते । तत्र बहिःपूजायाः उपयोगिता
अन्तरङ्गापासनसामर्थ्यलाभ्यर्थन्तमेव प्रवत्ति । अन्या रीत्या श्रीविद्यायाः
बहिरक्षासनापूर्वे “श्रीचक्रे” करणीया प्रवत्ति, पश्चाच्चान्तरोपासनायां स्वस्मिन् देहे
एव श्रीचक्रभावनायाः विधानं विद्यते ।

वेदेषु तावत् शैव-शाक्त वार्षीनिक सिद्धान्तानां बीजानि उपलब्धन्ते । तत्र
ऋक् वेदादि नास्त्रीयसूत्रे डितीयकण्ठकायां “न मृत्युरासीद्मृतम्” इत्यादिकारिकायां
मूर्खेः प्राग् क्वचन् किञ्चिदपि नासीद् इति प्रतिपाद्य, तत्काले स्वमहिम्न
प्रतिष्ठितम्, ब्रह्मेव केवलमासीदिति उक्तम् । इवं हि निविशीघ्रं कार्यकारणात् ते
निविशीघ्रं तत्वमेव शिवास्यद्या प्रसिद्धम् । माण्डूक्योपनिषद् च “नान्तः प्रस्ता न
बहिरुद्गत्वा नरोपयतः प्रस्ता इत्यादि” श्रुत्या व्यक्ताव्यक्तभूतं सर्वप्रथमं निषिद्ध्य तदेव
तत्वम् “प्रापंचोपराशान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते” स भात्मा विद्ययः “इत्यादि श्रुति
एषीघ्रेण शैवमभिहितम् । नास्त्रीयसूक्तस्य तृतीयमत्रे “तम् भासीततमसा
गुद्धमणीष्ठप्रक्रमसलिलं सर्वमा इष्म् । तुष्टेनाम्प्रयिष्ठितं यदासीत
लघुस्तन्यमहिम्नाङ्गजायतेकम् ।” इत्यादौ “तमः” शब्देन भायाशक्तिरक्ता सा च
शिवस्याभिन्धनी पराशक्तिरेवाभिहिता । तान्त्रिकशास्त्रेषु एषेव द्वी प्रयेण स्वीकृता
वर्तते । अस्मिन्नेव मन्त्रे “तः” पदेन सदाद्वयतत्त्वम् यत्त्वं “श्री” इत्यल्यस्वरूपं, तदेव
प्रतिपाद्यते । एकमिति पदेन इश्वरस्य “ऐ” स्वरूपमुद्घाष्टम् । “कामस्तवो
स्त्रापवर्तताभिः” इत्यादि चतुर्थमत्रे “कामः” पदेन परमेश्वरस्य “कर्ली”
कृपयमभिहितम् । तत्रैव मनसः “एवं रीत्या नास्त्रीयसूक्तं बीजमन्त्राणां
यश्चौत्पत्तिक्रमप्रकटितः, स एव योगमार्गस्य क्रक्तमः । उक्तंच योग उपनिषदि
“महाभाया महालक्ष्मीर्महावीसरस्वती ।”

आधारशक्तिव्यक्ता यदा विश्वं प्रवत्तते । अपरश्च यः क्रमः
प्रवृत्तिमार्गाविलमिष्ठनः स्वीकृत्वीन्त, तद्वीत्या पराशक्तिः भायायाः उपरितना विद्यते
इति कृत्वा “ऐ” बीजमुच्यते । सदाद्वयस्पन्दे भायायसाः स्त्रियते स्वीकृत्य त द्वी
बीजस्य भावना । तथः पुंजरेश्वरस्य “श्री” इत्यस्य स्थानम् कामनाद्युक्तस्येश्वरस्य
य कामबीजस्य “कर्ली” इत्यस्य स्थानम् । सत् “असत्योभी शक्ती सकारस्ये
“ह्लौः” बीजान्तर्गतं इति ।

शाक्तमतस्यानावित्वप्रसमर्थं “मध्यविदीयान्पुरोषनिषद्” चिन्तनीया ।
यद्यपि कल्पिष्यविद्वांसः, अनेकासामुषप्रनिषदां रचनाकलं मन्यन्ते, तथापि ऋग्वेदादि
प्राचीनमतवैदिकमतानुस्वयत् तद्यानुवादिनीनामुषप्रनिषदामपि भागम

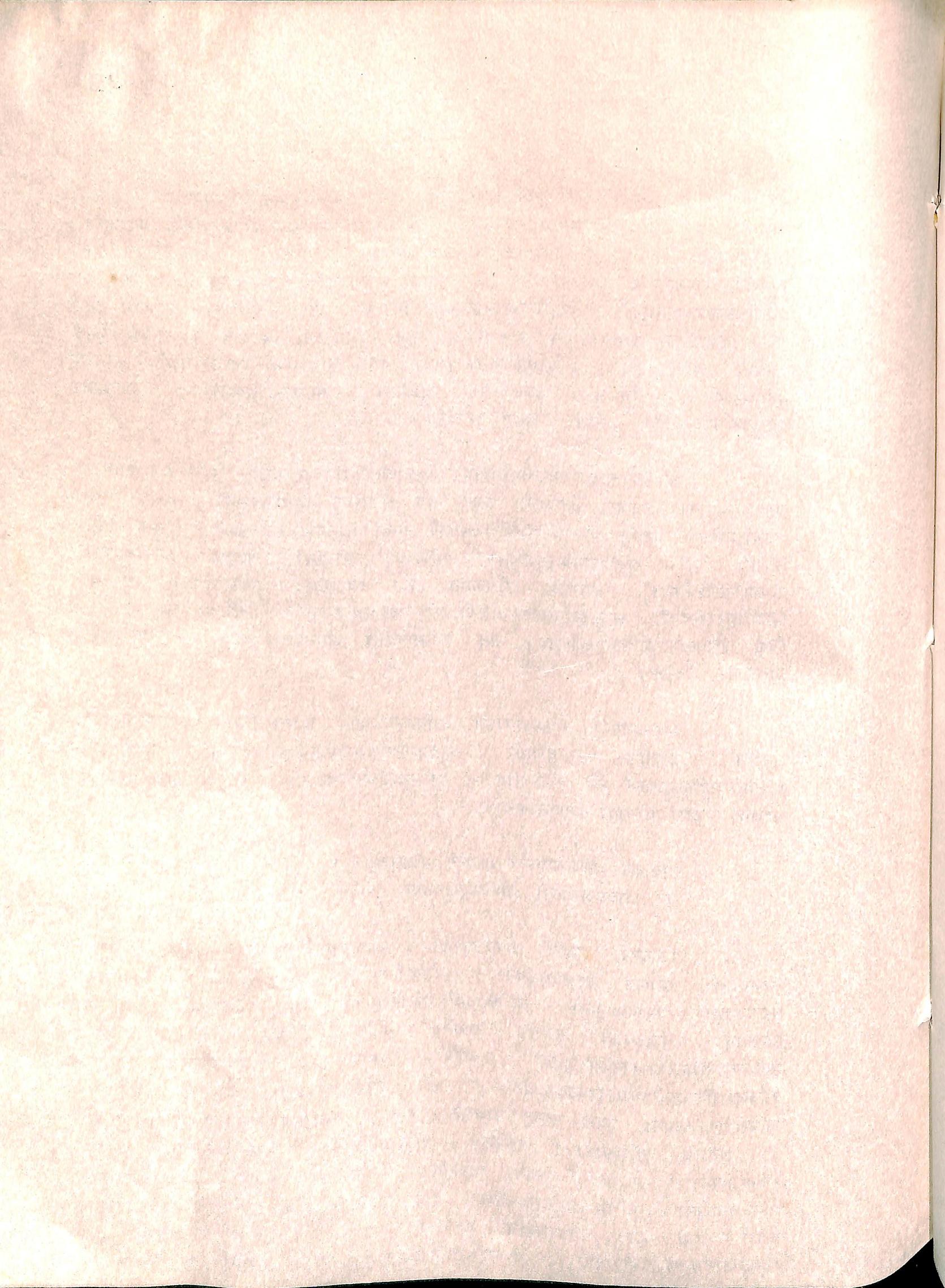
परम्परापरत्वमेवोचितम् । आर्यसंस्कृतिमूलके प्राकृतनसांस्कृतिकेतिहासे यावन्तो भेदास्तावतां ऋग्विकासेनैव ब्राह्मसंस्कृतेः हिन्दुसंस्कृतेवौ प्रारम्भोऽभूदिति स्वीकृति । आर्यसंस्कृतेः वैदिकमावनायाङ्गवैदिकमावनाया अपि स्थानं दुश्यते । किंचार्थतरसंस्कृतेरपि प्राप्तवो तत्र-तत्र समये समये निपतित इवाप्नाति । अत एव परवर्तिनिब्राह्मणसंस्कृतो वैदिकवैदिकानार्थसंस्कृतीनामपि चाया निपतिता । एतदपि सत्यं यद् विदेशीया संस्कृतेरपि रूपन्तरिता सती विभिन्ना कालेषु भारतीयसंस्कृतैयै किमपि स्वांशे प्राप्यच्छत् । सूक्ष्मेषिक्या विचारे सति वैदिकधर्मे चिञ्जडयोर्मध्ये काचिद् कुत्रिमभेदरेत्वा नास्ति । उपावपि समिल्य एकस्याखण्डसत्तायाः अनुभूतो महायकोपवतः चैव चेतनायाः लक्ष्यं वरीवर्ति ।

तलकारशांस्यगतकेनोपनिषदि देवराजेन्द्रायोपदेशुवामाय स्वेष्ठाप्रकारयमाना बहुशीर्पिमाना द्वैमवती प्राप्तवती उपा एव पुराणेषु हिमरौलसुता पार्वति नामा रूप्याताम्बवत् । यद्यपि पौराणिकार्थ्याधिकायां तस्या मानुषीरूपस्य उद्घाटनं कृतं वतति, तथापि तां सुष्टेरादिकारणभूता शक्तिः योगिनां षट्यक्त अधिष्ठात्री, कुण्डलिनीशक्तिः, तान्त्रिक श्रीचक्रस्य अम् विद्यायाः अधिष्ठात्री अधिदेवता महात्रिपुरसुन्दरी, सकलब्रह्माण्डस्यविराटक्षेपे व्यक्तिमापयमाना निर्विशेष ब्रह्मणः सत् चिद् आनन्दाकारेणाभिव्यक्ता । यत् शक्तिरेवेति समन्वयं दुष्ट्वा तजाङ्गेतवादस्यैव प्रतिपादनं भवति ।

स्वूलबुशस्तु स्वरूपोपास्यं व्यक्तित्वभेदात् भिन्नं-भिन्नं परिकल्पयन्ति, तथापि दार्शनिक दुष्ट्या सूक्ष्मातिसूक्ष्मलङ्घयेबलदुष्टित्वात् दार्शनिकस्य मूर्तिमतिव्यक्तिमापन्ने रूपे एकदेशीये न परिस्माप्तिविचारस्य । स तु भयत्र समन्वयं परद्यति । यथा गीतायां प्राप्तवतोक्तम्-

उम्ब्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं प्राप्तमजानन्ती प्रमाव्यमनुत्तमम् । । ।

प्राप्तवत्तः अपि शंकराचार्याः अङ्गैतमगम्प्रिवर्तकाः विशेषं परब्रह्मणि निष्पाताः आसन् त्रैश्चाचार्यवर्णैः "सौन्दर्यलहरी" इत्यार्थ्य स्तोत्रेण प्राप्तवत्याः पराम्बायाः स्तुतिः कृता । तजाङ्गयमर्थः प्रकाशितः, यत् अङ्गरब्रह्म अपरिणामि अव्ययम्, कृदस्येव तथापि जगतः सुष्टि स्थिति विधाति संहाराय अभिन्ननिमित्तीपावानकारणमपि भवति । तथा च सर्वशक्तिवत् तत्त्वम् । इत्यक्तिशाक्तिमतीश्चाभेदाध्यवसायैन न सा शक्तिस्तस्मात् भिन्ना, नापि सा शक्तिमतः पृथक् स्थानं प्राप्तवति । सर्वाणि कर्माणि शक्तेरेव कार्याणि यद्यपि शक्तिः शक्तिमतः । शक्तिः शक्तिमविच्छयैव कार्यं करोति, तस्मात् तथापि शक्तिमतः । शक्तिः शक्तिमविच्छयैव कार्यं करोति, तथापि सा न इवतन्त्रसत्त्वाया अभावः । अथवा शक्तिमतः इच्छेव सा शक्तिः, तथापि सा न इवतन्त्रसत्त्वाया अभावः । अथवा शक्तिमतः इच्छेव सा शक्तिः, तथापि सा न इवतन्त्रसत्त्वाया अभावः । न द्वितयोर्वास्तविकः भेदः । यश्च भेदः प्रतीयते स व्यावहारिक एव । प्रथमं तावत् व्यक्तिवति ब्रह्मणि संकल्पस्येण शक्तेः प्रकाशनम्, तत्त्वं क्रियाक्लान्ताम्यां परिणतिः । ज्ञानक्रियाविभिरप्तिव्यक्त्यमाना अपि न वस्तुतः तस्या

रूपोऽवः ब्रह्मणेषु उरिणामित्वात् । इवेताश्वतरोपनिषद्वि पूर्वोक्ताद्यो समर्थितः ॥ तत्र ब्रह्मवादिने विचारं कुर्वीन्तः वयं कुतः, कस्मात्, कवं वा उत्पन्नाः इति । अस्मिन् प्रश्ने उपस्थिते, ध्यानयोगद्वारा तैः ब्रह्मवादिभिः शक्तेः साक्षात्कारः कुतः, तथा हि तेध्यानयोगानुमता अपरयन् देवात्मशक्तिं स्वयुगेनिगृह्णां इति ॥ अत्र देवात्मशक्तिरित्यादिना तस्याः शिवरूपतैवस्याता । भगवताशक्तराचार्योण ब्रह्मसूत्राभाष्ये । "तद्भीन्तवादर्थवत्" इति सूत्रे परमेश्वराधीनात्वदरामस्मामिः प्रागवस्थाजगतीङ्ग्यपुग्यते न स्वतन्त्रा । मर्थवताहि सा न हि तया विना परमेश्वरस्य सूष्ठत्वं सिल्लयति इक्तिरहितत्यस्य प्रवृत्यनुपपत्तेः । इत्यादिसुक्तं पूर्वोक्तानुगुणं स्पष्टमेव । इंकराचार्यकृतसौन्चर्यलहरीग्रन्थे भगवत्याः स्तुति प्रसंगे, परब्रह्मणः सत् शक्तेराधारेण भौतिकप्रपञ्चस्य प्रतीतिः । सच्चित् शक्तेराधारेण चेतनप्रपञ्चस्य प्रतीतिः । ब्रह्मणः आनन्दस्वरूपस्तु सत् शक्तौ प्रियतायाः सौन्चर्यस्य वा आपवं करोति । चेतन्यस्तरे आत्मानन्वस्य । मानन्दतरंगाणामनभवः बौद्धिकः मानसो वेति सुगमम् । लङ्घेतनामस्यात्मकपदार्थानां सौन्चर्यमपि तरंगाकारप्रेवेति गृहाण ।

सौन्चर्यलहरीग्रन्थस्यामुखे "शक्तरानन्दभास्ती" ॥ याति महाभागेन प्रतिपादितान् । श्रीमत् गौडपादाचार्यकृतसिल्लान्तस्य" अजातवाद्" इत्याद्यस्य, श्रीशंकराचार्यकृतविवर्तवादस्य च परस्परं पर्यायित्वमिति न सर्वेषां सुन्नयम्" इति विचार्य भगवताशंकराचार्योपासनाद्वाराब्रुद्धिविशुद्धये, "हरिमीहि" इत्यादि स्तोत्रग्रन्था विरचिताः । तत्र एषां बुद्धौप्रतीयमान जगतः सत्यता ब्रह्मस्येण प्रतिभाति, तेषामस्यारोपकाले परिणामवादस्य स्वीकृतिरनिवार्या मवति । एवंचाच्यारोपब्रह्मयैव सर्वजगत्पूज्यायाः भगवत्याः प्रार्थनम् । तेन हि प्रसन्ना सती भगवती केनोपनिषद्विवर्णितप्रकारव्याख्यानाभिकारिणं मनुगृह्य अमरं पारमाधिकं विज्ञानं प्रयच्छति इति विवर्तवादस्यैव परिणतं स्वरूपमिति नास्ति संवेदलेशोऽपि ।

कालिदासकृतौ क्रमदर्शनसमीक्षणम्

<p>अस्मिन् क्रमदर्शनसमीक्षणमिति शीर्षकमुख्येन अत्र तावत् श्रीधरभन्दे अष्टावशाध्यायाः प्रकल्पिताः सन्ति । प्रथमाध्याये क्रमदर्शनसाम्बार्थविवेचनपुरः स्तरं विवेचनेनानेनास्य अलातक्रमदर्शनस्य परिस्कृतं प्रविष्टि ।</p>	<p>विद्यावाचस्पतिशास्त्र-प्रबन्धे यत्प्रतिपाद्यमिति तद् विवरणवैशिष्ट्यमित्यमिति । अष्टावशाध्यायाः प्रकल्पिताः सन्ति । प्रथमाध्याये विवेचनेनानेनास्य अलातक्रमदर्शनस्योपक्रमः अस्ति ।</p>	<p>कालिदासकृतौ विवेचनेनानेनास्य अलातक्रमदर्शनस्योपक्रमः अस्ति ।</p>
--	---	---

इत्यमेव छितीयाध्याये क्रमदर्शनस्य ऐतिह्यं तदुद्धोधकानां कवीनां
परिचयः च विवेचयिष्यते । तृतीयाध्याये क्रमदर्शनप्रवर्तकाचार्याणां परिचयपूर्वकं

तत्—कृतिवृत्तर्णं विधास्यते । एवमेव चतुर्थपञ्चकेचाद्याये क्रमवृत्तिनमहत्ववर्णनं
 तत्पूर्वपिरनिर्धारणन्य करिष्यते । वृष्टेष्ट ध्याये क्रमवृत्तिनस्याद्यप्रवर्तकाचार्यस्य
 परिचयप्रदर्शनपुरः सरं क्रमवृत्तिन तद्योगादानविचारः चिन्तयिष्यते । सप्तमेष्ट ध्याये
 क्रमवृत्तिनप्रतिपादकगान्यपरिचयपुरः सरं क्रमवृत्तिन तद्वैशिष्ट्यं विमर्शयिष्यते । अष्टमेष्ट ध्याये
 कालिकासकृतिषु क्रमवृत्तिनस्य प्रभावपूर्वकं कालिकासकृतिनां नामानि तेषां
 सुर्यविषयप्रचान्वेषयिष्यते । नवमेष्ट ध्याये दार्शनिकस्य कालिकासस्य ऐतिह्यं कृतित्वं
 व्यक्तित्वं च साम्यकृ परीक्षयिष्यते । इत्यमेव दशमेकादश—द्वादश—त्रयोदशाद्यायेषु
 कालिकासस्य सर्वाषु कृतिषु दार्शनिकतत्वचिन्तनं तत्र क्रमवृत्तिनस्य
 प्रभावः; कालिकासस्य वैद्युत्यपरीक्षणं तत्र वैद्युत्यहेतुत्वं च विमर्शयिष्यते । चतुर्वर्षा
 पञ्चवृत्तिनां ध्याये कालिकासकृतिनौ कुञ्ज कुञ्ज क्रमवृत्तिनस्य उपस्थापनं तत् कृतिषु
 क्रमवृत्तिनस्य प्रभावपरीक्षणं, दार्शनिकतत्वचिन्तनं, कालिकासः दार्शनिकः अस्ति न
 वेति विवेचनन्यं विधास्यते । षोडशोसप्तवृत्तिनांध्याये कालिकासप्रणीतसूक्तिषु क्रमवृत्तिनस्य
 प्रभावान्वेषणं सूक्तित्वं पदार्थविचारः, दार्शनिकस्य कालिकासस्य काल्ये
 प्रवृत्तिकारणचिन्तनन्य करिष्यते । अस्य अनुसन्धानांप्रक्रमस्य अन्तिमेष्ट छादशाष्ट ध्याये
 वृत्तिनान्तरे कुञ्ज कुञ्ज क्रम—वृत्तिनीपलद्विषः अस्ति । कि क्रमवृत्तिन कालिकासस्य गन्येषु
 स्वीकृतिप्रत्ययते, अध्यवान्यवापि उपलम्यते ? । एतस्य सम्यग् विमर्शनिन्दरं
 स्वीकृतिनीपसंदर्भेण प्रबन्धस्यास्य समाप्तिर्मविष्यत ।

स्वीकीर्तिनापसद ॥१॥

मत्र तावत् इदमवधेयं यत् क्रमवर्णनमिवम् मत्यन्ते महत्त्वपूर्ण सबपि
 कालक्रमेण लुप्तप्रायमवर्तते । अत्रोऽनुसन्धानं चिकीर्षिता मायान्वेषिताः
 क्रमवर्णनविधयकाः मन्याः सप्तपुणा क्रमवर्णनधूर्वद्वाः विज्ञानसरय । “क्रियाप्रेक्षय
 कालस्तु संस्था सर्वस्य प्रेक्षिकाः” इत्युक्तया क्रियाप्रेक्षकः कालः । विक
 कालाकाशाः सर्ववस्तुभूतिं साधारणकारणानि । क्राप्यते क्रमते वा सर्वे स्वं प्रति
 इति भूर्धकः क्रमशब्दः, कवर्यकाच् प्रत्ययात् निष्पन्नः । अथवा क्रामयन्ति वस्तु
 जडाणवदसाधारणानि यस्मिन् स इति क्रमः कालः । इत्यं कालशब्दे क्रमशब्दोऽपि
 सर्वविभागतिप्रेक्षकत्वेन क्रियाप्रेक्षकः । नहि क्रियाप्रेक्ष विना क्रमवर्णास्तु लमः ।
 सुष्टौ क्रमस्तु प्रत्यक्षः, तथैव स्थितिसंहारावपि क्रमो भवति ।

सुष्टौ क्रमस्तु तथा विषयोऽयं नितान्तं गृहीरोः लालनप्रवृत्तय । मन्येऽस्य
मस्तु लालित्य निन्दिव्यात् लालनप्रवृत्तय लालित्य किनिच्चिव्यात् गृहीति इति विकृ ।
क्रमवृत्तिनिन्द्यात् लालनप्रवृत्तय लालित्य किनिच्चिव्यात् गृहीति इति विकृ ।

2018/03/11 17:11:45

संस्कृत वाचन विद्यालय